

El comerç català a la baixa edat mitjana*

Maria Teresa Ferrer**
Institut d'Estudis Catalans

Rebut 28 novembre 2011 · Acceptat 20 desembre 2011

RESUM

Síntesi del desenvolupament del comerç marítim català (comprentent Catalunya, Mallorca i València), des del segle XII fins a la fi del xv. Hi són estudiats els productes autòctons usats per als intercanvis: safrà, fruita seca, panses i figues, corall, llana, pega, sèu, i manufactures com els draps de llana, la ceràmica valenciana, les pells treballades, objectes de vidre, etc. S'hi estudien les àrees exteriors d'actuació mercantil des de les més properes, com Occitània i França, Itàlia i el Magrib, fins al Llevant mediterrani o els territoris atlàntics, com Andalusia, Portugal, Anglaterra o Flandes.

PARAULES CLAU: comerç marítim, baixa edat mitjana, Catalunya, València, Mallorca

ORÍGENS I DESENVOLUPAMENT DEL COMERÇ CATALÀ

Examinaré l'activitat comercial marítima portada a terme pels catalans a l'exterior. Només faré breus al·lusions a les activitats mercantils que desenvoluparen els estrangers a Catalunya, a València o a Mallorca, que completarien la nostra visió del comerç català medieval, però que requeririen un llibre. D'altra banda, actualment és gairebé més conegut el comerç que els estrangers desenvoluparen en els territoris que són objecte del nostre estudi que no pas les activitats dels catalans a l'exterior. Cal aclarir que el terme *català* aplicat al comerç, des del segle XIII, té el sentit ampli que tenia a l'edat mitjana, és a dir, que comprenia també mallorquins i valencians. No estudiaré, llevat d'alguna referència breu, el comerç exterior per via terrestre perquè ara per ara tenim poca documentació per analitzar-lo.

L'activitat comercial catalana durant l'alta edat mitjana havia estat molt reduïda a causa de la dificultat d'organitzar el territori després de l'ocupació islàmica i de repoblar-lo enmig d'activitats bèl·liques constants amb els territoris musulmans veïns. Els mercats urbans començaren a animar la vida econòmica interior a partir dels segles IX i X i, des del segle XI, les primeres fires incrementaren el comerç interior i també l'exterior. Sembla que en aquests primers segles una ruta unia Catalunya amb Flandes per terra, i potser també per mar fins a Provença i després per

terra; una altra ruta marítima i potser també terrestre comunicava Catalunya amb l'Espanya islàmica. Però fou durant el segle XII que es preparà la gran expansió comercial del segle XIII.¹

L'activitat mercantil marítima amb l'exterior es troba lligada a Barcelona, capital de Catalunya, l'únic centre urbà capaç de mantenir una activitat d'aquesta mena a la primera meitat del segle XII i el motor que impulsà l'inici de l'expansió catalana a la segona meitat del segle i la consolidació d'aquesta expansió en el segle XIII.²

Quan Benjamí de Tudela passà per Barcelona en el seu viatge cap a Jerusalem, l'any 1150, descriví la ciutat com un nucli petit, però formós i ens diu que era freqüentat per mercaders de Grècia, de Pisa, de Gènova, de Sicília i d'Alexandria.³

El comerç amb Occitània, Provença i els ports tirrènics, terres properes, degué ésser dels més antics. Podia fer-se sense perdre de vista el litoral i amb vaixells petits: Narbona, Montpeller, Marsella, Gènova, Pisa i Sicília foren visitades des de ben aviat, com també les terres musulmanes properes. A la segona meitat del segle XII, els catalans s'aventuraven ja fins a l'Orient mediterrani.

El creixement del comerç marítim a llarga i a mitjana distància que caracteritzà la segona meitat del segle XII havia estimulat la construcció naval. A les primeres dècades del segle XIII, la flota mercantil ja devia ésser important. Aquest creixement explica que Jaume I pogués portar a terme l'expedició de conquesta a Mallorca, l'any 1229, amb una flota bàsicament catalana, cosa impensable a la primera meitat del segle anterior, quan els catalans necessitaven la flota de Pisa o la de Gènova per a les seves conquestes.

El desplegament de la navegació i del comerç barcelonins foren facilitats per l'adopció de mesures proteccio-

* Aquest treball ha estat realitzat amb un projecte de recerca finançat pel MICINN «La Corona d'Aragó a la Mediterrània tardomedieval. Interculturalitat, mediació, integració i transferències culturals» (HAR2010-16361).

** **Adreça de contacte:** Maria Teresa Ferrer i Mallol.
E-mail: ferrerimallol@gmail.com

nistes, que no foren úniques en el seu temps; també altres països n'adoptaren. La primera fou adreçada a protegir la flota contra la competència exterior. Un manament de Jaume I de 1227 prohibí que cap nau estrangera carregués mercaderies a Barcelona amb destinació a ultramar, Alexandria o Ceuta, o bé en aquests llocs amb destinació a Barcelona, mentre hi hagués al port una nau barcelonina disposada a fer el viatge i a carregar les mercaderies.⁴

L'expansió territorial cap a Mallorca i cap a València activà el comerç. La conquesta de Mallorca donà seguretat als mars propers i fou una base per a la flota comercial; era propera al nord d'Àfrica i es trobava al camí cap a Sicília i el Llevant. El desplegament del comerç a Mallorca fou molt ràpid, en part per la seva situació en una cruïlla de rutes marítimes i en part perquè la producció agrícola de l'illa no assegurava l'abastament de la seva població.⁵

La conquesta del regne de València fou molt més llarga, s'hi registraren revoltes i trigà més a establir-se. A poc a poc es construïren les estructures de la nova societat cristiana. Pel que fa al comerç, primer hi hagué una economia de guerra o de rapinya, amb venda de presoners sarraïns com a captius. Després s'organitzaren els circuits comercials valencians interns i els intercanvis amb Catalunya i Mallorca, que asseguraven la constitució d'una única àrea comercial. Més tard, al principi del segle XIV, s'inicià la internacionalització lenta del seu comerç.

L'OFERTA DE PRODUCTES ESPECIALITZATS AGRÍCOLES O MANUFACTURATS, CLAU DEL DESENVOLUPAMENT DEL COMERÇ CATALÀ

El comerç català aconseguí remuntar dos handicaps inicials: començar quan genovesos, pisans, venecians i fins i tot occitans ja estaven instal·lats en els mercats més interessants, i no disposar ni de matèries primeres destacables ni de gaires manufactures, cosa que l'obligava a redistribuir productes aliens, amb menys marge de guany. Els mercaders catalans van remuntar la primera dificultat amb dedicació i esforç; segurament pogueren beneficiar-se de buits deixats en els mercats, en certs moments, per les guerres entre els seus competidors; des del segle XIII comptaren també amb el suport decidit de la monarquia, tant en l'àmbit diplomàtic com en el de la regulació del comerç, amb mesures protectores i creadores d'un marc institucional i legal apropiat. El segon handicap també fou superat. Els comerciants analitzaren cada mercat i provaren d'introduir-hi les mercaderies que tenien a l'abast i determinaren així l'increment de producció de les que tingueren èxit, tant en el sector agrícola com en l'artesanal, que fou capaç d'elaborar productes que assoliren una gran acceptació en els mercats exteriors.

Inicialment, els catalans només podien oferir blat, els anys de bona collita, oli, mel i vi, com els països del seu entorn. A més, oferiren captius musulmans, producte del botí de guerra durant els segles d'expansió (XII i XIII), oferta que en el segle XIV es transformà en demanda d'es-

clus.⁶ En el camp de les manufactures, les més antigues i reconegudes foren les armes: espases i coltells de gran qualitat, i les pells treballades a la manera àrab, els cordovans.⁷ Aquests són els articles que els catalans portaven a les fires de la Xampanya en el segle XIII, com veurem, però aviat començà l'exportació de teixits de fabricació autòctona.

Des de ben aviat desenvoluparen la fabricació de sèu, greix fos dels animals remugants, i de pega, un producte elaborat a partir de la resina del pi.⁸ Tots dos s'usaven per a la indústria naval; per aquest motiu eren d'extracció prohibida i calia una llicència per a treure'n amb destinació a països cristians, no als musulmans. Tenim informació abundosa que demostra que fou un dels productes presents constantment a l'exportació des del segle XIII. A la mateixa centúria començà a incrementar-se un conreu especialitzat molt valorat, el safrà.⁹

L'entrada del regne de València en l'àrea comercial catalana suposà un increment importantíssim de productes agrícoles que tindrien una gran fortuna exportadora, com l'arròs, les figues seques i les panses, i reforçà les existències de fruits secs, com les ametlles, que també es produïen a Mallorca i a Catalunya, que ja n'havia començat a exportar durant el segle XIII, juntament amb avellanes i pinyons, molt característics del Principat;¹⁰ el vi de Morvedre s'exportà des del segle XIV. Les terres meridionals valencianes aportaren dàtils, que abans procedien només del Magrib; la grana, un tint molt preuat per a robes de luxe, extret d'un insecte, el quermes; l'alasfor, anomenat safrà bord, el capítol o receptacle de la flor del qual servia per a fer tints i de les llavors del qual hom extreia un oli usat en farmàcia; la sosa, producte de la incineració de la barrella i la salicòrnia, que servia per a fer sabó i s'usava també en la fabricació de vidre.¹¹ D'altra banda, València implantà conreus d'espècies orientals, com el comí i la matafaluga, ja dins el segle XIV, i el sucre, en el segle XV.¹²

Mallorca aportà encara, com Catalunya, una certa producció de llana, bé que la més important, almenys per qualitat, fou la de Menorca, que s'exportà a la fi del segle XIV; en aquesta mateixa època també es consolidà el gran centre productor i distribuïdor de llana de la zona del Maestrat, al regne de València.¹³ Ja dins el segle XV, Mallorca exportà molt d'oli. Eivissa brindà encara a l'exportació una matèria primera essencial, la sal de les seves salines. Aquesta oferta resultà incrementada per la de les salines de la Mata, prop de Guardamar, que passaren a mans de Jaume II a la fi del segle XIII, amb l'annexió de les comarques meridionals del País Valencià.¹⁴

En el segle XIII s'inicià la diversificació de les exportacions de manufactures quan es desenvoluparen diverses indústries artesanals. La indústria tèxtil tingué un gran creixement a Catalunya des de llavors i esdevingué en els segles XIV-XV el motor de l'activitat econòmica; es produïren draps de llana de qualitat mitjana que tingueren un gran èxit en l'exportació, com els de Lleida, Perpinyà, Puigcerdà, Banyoles, Berga, Bagà i Barcelona. En aquesta ciutat, la indústria tèxtil important en el segle XIII era la

del cotó: els fustanys, però aviat fou sobrepassada per la de la llana, que s'inicià al començament del segle XIV.¹⁵ Al mateix temps s'organitzà a Mallorca una indústria tèxtil a partir del model de la de Perpinyà, mentre que a València les ordinacions de 1311 sobre les imitacions de draps francesos fins ja mostren una indústria en funcionament, que aviat va fer cessar la importació de draps llenguadocians. L'exportació de draps fabricats a València ja està documentada a la primera meitat del segle XIV en direcció a Castella, de moment en quantitats més reduïdes que els draps del Principat; la producció, però, s'anà afermant amb mesures proteccionistes, com la prohibició d'importar draps estrangers l'any 1342.¹⁶

Aquesta indústria provocà una gran demanda de certs productes tintoris com el pastell o glast, que solia venir d'Occitània i a vegades també de la Toscana i la Llombardia,¹⁷ i la roja, importada sovint de Flandes; l'alum, que servia per a fixar els colors i també per a adobar cuirs, tingué una gran demanda a l'àrea catalana i també fou reexportat.¹⁸ La indústria del cotó barcelonina necessità matèria primera, que trobem importada des del segle XIII, mentre que la indústria de la llana importà llana anglesa en el segle XV, quan Barcelona intentà fabricar draps d'alta qualitat, com els flamencs.

El regne de València aportà manufactures noves, d'origen àrab, com el paper de Xàtiva, que començà a declinar en el segle XIV.¹⁹ Altres indústries artesanals que tingueren èxit en l'exportació foren la d'atuells de terrissa i de ceràmica fina de luxe,²⁰ la del corall,²¹ la de les cordes,²² la del sabó²³ i la d'objectes de vidre —que es desenvolupà a Barcelona especialment en el segle XV—,²⁴ la d'armes com ara ganivets, coltells, punyals i espases²⁵ i la de les pells.²⁶

ELS CENTRES DE COMERÇ. EVOLUCIÓ DEL CREIXEMENT I CRISIS

Els nuclis més importants del comerç català foren les capitals dels tres territoris de llengua catalana de la Corona catalanoaragonesa: Barcelona,²⁷ València²⁸ i Mallorca,²⁹ sobre les quals hi ha nombrosos estudis. També Perpinyà, ben connectada a les rutes terrestres, que distribuï els draps de llana de Flandes i nòrdics en general, però que també desenvolupà una indústria tèxtil important. El seu comerç marítim es desenvolupà a través de la platja propera de Canet i del port de Cotlliure.³⁰ Sant Feliu de Guíxols —que actuava com a port de Girona—, Tarragona i Tortosa són els altres grans nuclis de tràfic marítim. Roses, Torroella de Montgrí, Palamós, Blanes i tot el Maresme fins a Barcelona foren molt actives en l'àmbit del comerç marítim cap a la fi del segle XV. A l'interior, cal esmentar les ciutats de Lleida, Cervera i Vic. Al regne de València, Peníscola, Morvedre, Gandia, Dénia i Alacant foren ports molt actius, però, com a Catalunya, n'hi hagué molts altres que completaren la xarxa de redistribució i alguns de molt especialitzats en la fruita assecada, com Xàbia. A l'interior, cal esmentar Xàtiva.³¹

Després de les conquestes de Mallorca i de València es donà una divisió jeràrquica de funcions: Barcelona liderava el conjunt i assegurava la relació d'exportació-importació amb els mercats llunyans, Mallorca es convertia en dipòsit de mercaderies de procedències diverses, però sobretot del Magrib, on els mercaders estrangers es podien proveir per a les seves destinacions, i València importava manufactures, exportava productes agraris i s'especialitzava en els intercanvis amb Castella, cap on redistribuïa part de les manufactures que rebia.³²

El desenvolupament del comerç en els segles XIII-XV no ha estat estudiat en tots els períodes a tots tres territoris amb la mateixa intensitat. Hi ha àrees comercials més estudiades que d'altres; per exemple, el comerç amb els països del Magrib és força conegut a tots tres territoris. En general, el segle XIV, llevat dels darrers decennis de la centúria, no ha estat estudiat de manera suficient a cap dels tres territoris, bé que hi ha estudis sectorials. El segle XV és més ben conegut a tots tres territoris, però a Catalunya el darrer terç del segle no ha estat gaire estudiat. És prou clar, però, que en els segles XIV i XV el moviment comercial s'intensificà a totes les àrees i es desenvolupà el comerç marítim amb els diversos territoris atlàntics.

Els debats sobre l'evolució del comerç s'han centrat en l'inici de l'expansió del comerç valencià i en la crisi del comerç català en el segle XIV. Pel que fa a l'inici de l'expansió comercial valenciana, alguns historiadors el situen als primers decennis del segle XIV i altres el fan començar a la fi del XIV.³³ Hi havia diversos indicis que la primera tesi era la bona, però ara els treballs fets o en curs de redacció de Juan Leonardo Soler sobre el comerç valencià de la primera meitat del segle XIV ho estan demostrant més clarament.³⁴ És cert que València trigà més que Mallorca a organitzar el seu comerç exterior. Primer estructurà la producció agrícola i artesanal, després s'incorporà a la xarxa de cabotatge catalana, que assegurava la redistribució de productes agraris i de manufactures entre els tres territoris marítims, i, a poc a poc, s'incorporà a la xarxa catalana exterior. En els decennis 1270-1280 ja hi ha notícies, escasses, de l'activitat comercial valenciana en els mercats exteriors propers, com ara les terres occitanes, Gènova i el Magrib. En el segle XIV comencen a augmentar de manera pausada. Romestan digué que cap a mitjan segle XIV València ja havia deixat d'ésser una economia colonial. Potser caldrà situar aquest canvi uns anys abans.

Pel que fa a la crisi catalana del segle XIV, Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar havien parlat d'una crisi de l'economia catalana que hauria començat a mitjan segle XIV. Claude Carrère reduï a «dificultats» aquesta crisi i la féu iniciar vers l'any 1380. Del Treppo, en canvi, no veia aquesta crisi i assegurava que el creixement havia continuat fins a mitjan segle XV, malgrat les crisis causades per les guerres, i en realitat fins a la Guerra Civil catalana de 1462-1472.³⁵

Durant el segle XIV hi hagué una crisi demogràfica causada per la pesta negra, l'epidèmia més letal de l'edat mitjana, que afectà greument Catalunya des dels primers me-

sos de l'any 1348 i provocà una pèrdua de població molt important, que alguns autors han xifrat en un cinquanta per cent i uns altres en un vint per cent.³⁶ No sembla, però, que afectés el comerç català a l'exterior, llevat de manera puntual. En realitat, degué produir una acumulació de capital en menys mans dins la burgesia barcelonina.

Els danys provocats per les guerres —la guerra amb Gènova, la revolta gairebé permanent a Sardenya i la guerra amb Castella— tingueren uns efectes desastrosos per a l'economia catalana, molt més que la pesta, ja que van arruïnar les finances públiques, del rei i dels municipis, van causar estralls en el territori i en la flota i dificultaren o impediren el desenvolupament normal del comerç, a causa de l'afectació de la flota per a la guerra.³⁷ La fallida de la banca Olivella-Descaus, l'any 1381, símbol d'aquesta crisi, es degué a l'esgotament de la tresoreria reial, a la qual havien fet un préstec.³⁸ La crisi financera s'allargà durant anys perquè el recurs al deute públic permeté, de moment, pagar els donatius que el rei o les Corts exigien, però l'acumulació de deute acabà causant problemes greus a molts municipis,³⁹ i fins i tot problemes de pèrdua de població. Aquesta crisi financera, que és evident, és la que ha donat aquesta sensació de crisi econòmica general. El comerç no en resultà afectat directament, però sí indirectament, perquè la falta de recursos impedia portar a terme les polítiques de defensa marítima i de lluita contra la proliferació de corsaris i pirates que perjudicaven la flota mercant.

En el segle xv, les guerres incessants d'Alfons el Magnànim comportaren problemes per al comerç. El tràfic marítim havia de fer-se fortament armat a causa del gran nombre d'enemics i això feia pujar els costos. L'expansió de l'Imperi otomà, amb la data significativa de la caiguda de Constantinoble l'any 1453 i la fi de l'Imperi bizantí, suposà un trasbals notable per als mercaders, que hagueren d'adaptar-se a les noves circumstàncies, cosa que aconseguiren vers la fi del segle, en què els mercaders catalans ja visitaven novament Constantinoble.⁴⁰

Per als catalans, la veritable crisi començà com a conseqüència de la guerra contra el seu rei, Joan II (1462-1472). El conflicte provocà grans destruccions a les collites i als béns, perquè es combaté a la pròpia terra, exigí contribucions financeres fortes a totes dues bandes per a sostenir la guerra i arruïnà les institucions i la Corona; també impedí o dificultà el transport de mercaderies i, per tant, el comerç. Acabada la guerra, els odis i les venjances, les confiscacions de béns i d'altres problemes que comporta qualsevol guerra civil crearen inseguretats jurídica i dificultaren la represa immediata de l'economia. Hi hagué una depreciació de la moneda, ja que el florí d'or, que a finals del segle xiv valia 11 sous i a primers del xv, 13 sous, passà a valer 16 sous i mig, cosa que produí inflació.

Pel que fa al comerç, Manuel Peláez, que ha estudiat Catalunya després de la guerra civil de 1462-1472, afirma que el comerç disminuí molt, però que no és cert que quedés destruït, com havia dit Mario Del Treppo. L'impost del pariatge, que gravava l'activitat comercial marítima

perquè requeia damunt les mercaderies que entraven a Catalunya per mar, havia tingut el rendiment màxim en 1450-1451: 772.550 lliures. Després de la guerra rendí 183.333 lliures i els anys posteriors encara rendí menys: 180.300 i 175.625 lliures en 1476-1477. Aquestes xifres demostren que la crisi fou molt forta, però que encara no era la fi.

La crisi de la guerra trigà entre deu i quinze anys a superar-se; fou una crisi breu. A la fi del segle xv, el comerç català tornava a ésser molt actiu, especialment a l'Atlàntic; tota la costa catalana era molt més poblada i els seus ports bullien d'activitat. Els ports petits no solament mantenien el tràfic de cabotatge, sinó que també tenien activitats exteriors, com veurem, especialment a l'Atlàntic. No es veu enlloc la desgana ni la falta d'empenta comercial ni d'impulsos vitals per a adaptar-se a les grans empreses del comerç oceànic, que Vicens Vives atribuïa a l'estament mercantil català d'aquesta època, i tampoc no sembla que hi hagués estancament econòmic a la fi del segle xv. Al contrari, la documentació sobre el comerç revela una bona adaptació dels catalans als negocis nous que havien sorgit a l'Atlàntic.⁴¹ Els interrogants sobre la crisi es desplacen, doncs, cap a èpoques posteriors.

L'EVOLUCIÓ DEL COMERÇ EN LA PERSPECTIVA SECTORIAL

El comerç amb Occitània i França

Fins al segle XIII, els catalans compraven a Occitània draps de fabricació local o bé del nord de França i de Flandes, que servien, en part, per a intercanviar amb espècies al Llevant mediterrani.⁴² Els lligams polítics amb la Provença en el segle XII i amb Montpeller en el XIII facilitaren els contactes comercials.⁴³

Quan Catalunya començà a ésser molt deficitària en gra, a partir del segle XIII, importà blat del Llenguadoc, que n'era un gran productor. Segons com anaven les collites, però, el tràfic de cereal prenia la direcció contrària i se n'exportava des de Catalunya cap al Llenguadoc;⁴⁴ sembla que a partir dels darrers decennis del segle XIII els tintorers catalans ja importaven del Llenguadoc pastell o glast, una matèria colorant usada per a tenyir de blau; abans havien usat l'indi, colorant oriental, més car.⁴⁵

Passaven també per Occitània per acudir a les famoses fires de la Xampanya blanquers barcelonins, que hi anaven a vendre cordovans, o gent de Vic que portava a França o a Flandes no solament cordovans, sinó també coltells i raors. Tots hi compraven robes preuades.⁴⁶

València s'incorporà tardanament a aquesta ruta comercial a la fi del segle XIII, segons les notícies conegudes per ara, algunes de les quals referenciades en un procés sobre els drets a pagar als carregadors de Calp i Altea, de 1317, que documenta l'exportació de panses, figues i altres productes a ports occitans.⁴⁷ Durant el primer terç del segle XIV, els mercaders llenguadocians foren presents en gran nombre a València, on venien a vendre els seus draps

i s'enduien grana, paper, arròs, cereals, figues, panses, garrofes, mel, pega, cistells de palma, vi, oli, etc. Mercaders de València i de Xàtiva reexportaven aquests draps a Castella. Però aviat els valencians prengueren a les seves mans aquests intercanvis, com ho proven les comandes i els nòlits amb destinació a ports occitans entre 1317 i 1336.⁴⁸

El creixement de la indústria tèxtil catalana en el segle XIV permeté als catalans passar d'importadors a exportadors. Els productes exportats eren, doncs, draps catalans, valencians o mallorquins, oli, pinyons, safrà, panses i figues (la fruita assecada solia procedir de València o de Mallorca), faves, pells, pega i sèu, sabó, miralls, punyals i cofrets, cordes, cabassos i terrissa entre els productes de producció pròpia, i les espècies, incloent-hi el sucre, l'alum i el cotó, procedents d'Orient, entre les de redistribució, ja que els occitans perderen pes al Llevant, en contrast amb el creixement català.⁴⁹

Cal remarcar que en el segle XV Niça prengué una major importància entre els ports provençals quan esdevingué domini dels Savoia, ja que el tràfic que abans passava per Gènova per anar al Piemont, també domini savoienc, utilitzà des de llavors el port de Niça.⁵⁰

El comerç amb Itàlia

Gènova, Pisa, Llombardia i Venècia. Els catalans arribaven fins a Gènova des del començament del segle XII. Ho demostren els tractats, com el de 1126-1127, que prevenen la seguretat dels mercaders respectius a les terres de l'altre contractant i els impostos que havien de pagar, senyal inequívoc que hi havia tràfic comercial. A més, el peatge genovès de 1128, codificació d'una situació anterior, esmenta entre el mercaders estrangers que hi acudien els homes de Barcelona, que hi portaven esclaus sarraïns a vendre.⁵¹ La primera expedició a Mallorca de 1113-1114, les guerres frontereres o el cors contra sarraïns ja havien fet arribar, doncs, captius musulmans a Gènova. Les conquestes del segle següent, Mallorca, València i Múrcia, n'hi feren arribar més, com ho proven les vendes fetes per mercaders catalans a Gènova els anys 1239, 1241, 1248 i 1265-1266. Per primera vegada trobem a Gènova mercaders catalans que ja figuren com a originaris de Mallorca i de València.⁵² Un altre mercader valencià, Pere Romeu, hi anà també cap a la fi del regnat de Jaume I; fou robat i Jaume I li concedí una represàlia o marca contra genovesos.⁵³

Altres mercaderies que trobem exportades a Gènova són gambes de Tortosa, segurament salades, pega, sèu, cordes de cànem o d'espart, teixit per a fer veles, llana, sal i blat, importat tant des de Catalunya com des de Península.⁵⁴

A la fi del segle XIII, Mallorca passà a ésser escala important en les rutes que enllaçaven Gènova amb el nord d'Àfrica, l'Espanya musulmana i Sevilla, i quan, també a la darrera del segle, començà a organitzar-se el tràfic regular amb Flandes, els vaixells genovesos utilitzaren Mallorca no solament com a escala, sinó com a port de càrrega, on prenién part de les mercaderies que havien de transportar a l'Atlàntic.⁵⁵

Gènova i Pisa es convertiren en centres molt importants de comerç per als catalans a la segona meitat del segle XIV, no solament pels productes propis, sinó especialment pels procedents de la Llombardia i de la Toscana, respectivament. El comerç dels catalans i els mallorquins a Gènova, a la primera meitat del segle XIV, ha estat poc estudiat, malgrat que les relacions eren intenses. Sembla, en canvi, que en aquesta època els mercaders valencians visitaren poc la capital lligur. Les guerres, naturalment, causaren perjudicis al comerç. La guerra de la Corona catalanoaragonesa i de Mallorca contra Gènova de 1331-1336 infligí danys greus al comerç de Mallorca, avaluats, pel que fa al primer any, en 200.000 lliures a la Mediterrània occidental i en 20.000 a la costa atlàntica del Magrib.⁵⁶ Naturalment, també en causà al comerç català, però no en tenim l'avaluació. Més greus foren encara els perjudicis causats per la guerra de 1351-1360 i per l'hostilitat que es mantingué des de llavors entre catalans i genovesos en forma d'incidents de cors i pirateria.

Precisament un dret imposat sobre les mercaderies portades o extretes pels catalans a Gènova, l'any 1386 i també els anys 1392-1393, segurament per indemnitzar damnificats per actes de pirateria, ens proporciona una informació preciosa sobre importacions i exportacions entre els tres territoris de l'àrea econòmica catalana i Gènova; malgrat que l'impost només afectava els catalans i més concretament els barcelonins, també valencians i mallorquins figuraven en els comptes, amb la nota que eren francs. Els comptes de 1386 ens informen de l'arribada a Gènova de tretze vaixells amb carregament de catalans. Cal assenyalar que tant si els vaixells venien de Barcelona com de València portaven indiferentment mercaderies de barcelonins, tortosins i valencians, i fins i tot hi havia lots de mercaderies de propietat conjunta. Són dades que ens indiquen uns lligams molt forts entre l'estament mercantil de les diferents ciutats de parla catalana. El registre recull la sortida de catorze vaixells amb mercaderies de catalans. El volum del «Drictus Catalanorum» de 1392-1393 comprèn un període més llarg, del 3 de febrer de 1392 al 31 de gener de 1393, i per tant els viatges són més nombrosos: trenta-tres arribades i trenta-sis sortides.

Els càrrecs dels vaixells que entraven a Gènova eren força similars. Hi predominaven la llana, els cuirs de tota mena (boldrons, aludes, moltonines, anyins, etc.) i l'arròs; als vaixells procedents de València hi havia més terrissa i ceràmica, figues, panses i dàtils, grana. La resta de mercaderies que hi trobem són: oli, mel, ametlles, nous, avellanes, pinyons, formatges, peix salat (anxoves, sardina), comí, anet, prunes, safrà, colòquint; material per a la navegació: sèu, pega, quitrà, cordes, teixit per a veles; cera, candeles, draps catalans, corall, orxella, paper, sabó. En aquests volums no surt la sal d'Eivissa o de la Mata, que solia ésser carregament únic de vaixells.⁵⁷ Part d'aquests productes, especialment la fruita seca i l'assecada i el safrà, els genovesos també la carregaven amb destinació a Flandes quan feien escala a Mallorca o

als ports valencians.⁵⁸ De Gènova, els catalans s'emportaven fustanys i canemassos, sedes, cuirs, pells, joies i esclaus orientals a la segona meitat del segle XIV. Les mercaderies que apareixen en els registres del «Drictus» són: làmines de llautó i de ferro, filferro, feixos de ferro, estany, or filat, merceria de Milà, fil de passar perles, espons, glast, canemassos, estopa, cànem filat, cotes, màstic, tàrtar, gala, alum de Foggia, pebre, draps en general o draps de Florència, teles, remes, àncores, cercols, llanternes, talladors, paper, esclaus. Alguns productes eren de Gènova mateix, com els canemassos, els remes, etc.; altres eren milanesos, com merceria, objectes metàl·lics i el glast llombard, ja que Gènova era el port de la Llombardia; altres eren orientals, i fins i tot s'esmenten productes toscans de redistribució.

El comerç amb Gènova continuà amb la mateixa intensitat durant els anys següents. Només de València a Gènova, Coral Cuadrada ha documentat catorze viatges de vaixell a través de la documentació de l'Arxiu Datini per als anys 1395-1398. Els volums de llicències de treta de mercaderies prohibides de Barcelona revelen que hi hagué almenys quaranta-quatre viatges cap a Gènova entre els anys 1358 i 1409.⁵⁹

Per al segle XV, comptem amb tres registres més del «Drictus Catalanorum»: un de 1421, poc clar pel que fa a entrades i sortides de vaixells, un de 1453 i un de 1454. El de 1453 registra tretze arribades amb mercaderies de catalans, i aquesta vegada no hi figuren ni mallorquins ni valencians, que no havien de pagar l'impost; les sortides de Gènova foren quinze. L'any 1454, el moviment de vaixells fou menor: només nou arribades de vaixells, mentre que les sortides de Gènova, només fins a la fi de juliol, foren cinc. Les mercaderies exportades i importades són similars a les del segle XIV, amb augment de la llana i disminució dels cuirs en les exportacions.⁶⁰ Aquell mateix any 1454 recomençà la guerra de Gènova amb Alfons el Magnànim († 1458). Les relacions comercials quedaren supeditades a la guerra i al llarg període d'hostilitats al mar que la seguí, fins al tractat de 1478.

Mario Del Treppo assenyalà que el nombre de viatges entre Catalunya i la Ligúria s'havia reduït a la meitat en el transcurs d'un segle, de 1360 a 1460, bé que els vaixells eren de més capacitat, però que no disminuïren a València; i és que els genovesos estaven llavors interessats únicament en la llana i per això deixaren d'acudir a Barcelona, ja que la carregaven a Tortosa, a Peníscola, a València o a Mallorca.⁶¹

Pel que fa a Pisa, Jaume I afavorí els pisans a Mallorca, on eren presents des d'abans de la conquesta (1229), amb concessions comercials a l'illa l'any 1233, però poc després l'enfrontament a Itàlia entre els partidaris de l'emperador i els del papa (1238-1248), a favor del qual s'havia posicionat Jaume I, degueren impedir les relacions comercials, prohibides pel papa l'any 1244; la ciutat no fou perdonada per la Santa Seu fins l'any 1257. Les relacions es normalitzaren amb el tractat de 1277 entre Pisa i Pere el Gran. La presència de catalans a Pisa està poc documentada,

però devia ésser prou important per a necessitar un consolat de catalans, institució creada l'any 1277, com els consolats pisans a les ciutats marítimes de Catalunya i de València.⁶²

A la fi del segle XIV, les mercaderies portades pels catalans a Pisa eren similars a les dutes a Gènova: draps catalans, llana, anyins, etc., mentre que n'importaven pellisseria, alum, draps de llana, paper, goma, sucre, espècies, merceria, talladors, tàrtar, fil d'or i d'argent de Lucca, tafetans, velluts, draps de Florència, espases i també peces d'armadura, ferro en vergues i filferro, gala, glast, alum, vidre, joies, etc. Les mateixes mercaderies que els pisans portaven a Mallorca alguns decennis abans, segons el «lou dels pisans» que pagaren a l'illa durant un temps.⁶³

Entre 1395 i 1398, València envià vaixells a Pisa almenys dues vegades l'any, mentre que a la fi del segle XV, l'any 1477, hi hagué viatges des de Menorca, Eivissa i Barcelona.⁶⁴

El comerç català a altres ciutats toscanes és poc conegut. Ho és molt més el dels toscans i els llombards a Catalunya, que hagueren d'afrontar la prohibició d'establir-se a Barcelona per comerciar, cosa que també succeí a Mallorca l'any 1269; els que hi eren trobats havien d'ésser expulsats. Més d'un segle alternant permissivitat i intransigència acabà amb un decret de llibertat de comerç, amb condicions, l'any 1402.⁶⁵ No és aquí el lloc, però, d'ocupar-nos d'aquest tema.

Malgrat que els productes llombards arribaven a Gènova, on els catalans els podien comprar, hi hagué companyies catalanes que s'instal·laren a Milà, almenys a la segona meitat del segle XV.⁶⁶

La presència de mercaders catalans a Venècia degué ésser més aviat tardana, del segle XIV, i va créixer durant el XV. Els catalans hi enviaven llanes i pells, draps, corall, cordes i a vegades blat sicilià. El rei Alfons el Magnànim també hi actuà com a mercader, com feia sovint, per tal d'adquirir productes de luxe. Pel que fa a aquest sector de l'Adriàtic, cal considerar també les relacions amb Ragusa, on els catalans foren molt presents.⁶⁷

Sicília. Sicília es trobava en una situació estratègica immillorable, al centre de la Mediterrània, i era, per aquesta causa, una escala obligada en la navegació entre les terres del Llevant i les de Ponent i per a les rutes que s'adreçaven als ports de l'Adriàtic o als de Tunís i Líbia. L'illa es convertí en un dipòsit de mercaderies orientals i occidentals. Els vaixells que feien la ruta del Llevant solien vendre part de la càrrega a Sicília, tant a l'anada com a la tornada, i hi prenien altres productes. Era una illa prou poblada i amb capes socials prou benestants per a ésser una bona clientela per ella mateixa. Sicília era, a més, rica en productes diversos, prou interessants per a constituir l'objectiu d'un viatge comercial.

En el segle XIII, els catalans portaven a Sicília oli, safrà, paper, draps francesos i catalans, concretament de Lleida, i també esclaus; hi compraven cotó, comí i blat. La intervenció de Pere el Gran a Sicília, després de la revolta de les Vespres Sicilianes l'any 1282, potser accentuà la presència

de catalans a l'illa, que també la usaren com a base per comerciar amb Tunís, Trípoli i Bugia.⁶⁸

En els segles XIV i XV, els draps catalans anaren prenent un protagonisme creixent en les exportacions a Sicília; altres productes exportats, a més dels citats, foren pells i cuirs, ganivets i coltells, arcs de ballesta, objectes de coure treballat, pintes, daus, gerros de vidre i, des de València, productes d'espart, especialment cordes, ceràmica i pega, però també fusta i draps. Entre les mercaderies de retorn, el blat apareix cada vegada amb més quantitat pel creixent dèficit de cereal a Catalunya i València; continua present el cotó, i apareixen el sucre i esporàdicament l'orxella, els fustans i teles. Els ports més freqüentats pels catalans eren els de Palerm, Messina i Siracusa i els carregadors de blat. En el segle XV, la unió de l'illa a la Corona catalanoaragonesa en morir Martí el Jove estreny els lligams econòmics i comercials. Els draps catalans veieren reservat al seu favor el mercat sicilià per mesures proteccionistes dictades pel rei Ferran el Catòlic, bé que el monarca volgué controlar els beneficis que obtindrien els mercaders catalans a Sicília, cosa que suscità grans protestes.⁶⁹

Sardenya. Sardenya es trobava en una bona situació estratègica, bé que no tan excel·lent com la de Sicília. Atès, però, el llarg enfrontament dels catalans amb Gènova, de gairebé dos segles, era una posició de poder enfront de l'enemiga. Ben diferentment de Sicília, era una illa pobra i no era un mercat de redistribució.

El comerç amb Sardenya era actiu des d'abans de la conquesta catalana de l'illa, malgrat que en tenim poca documentació.⁷⁰ Després de la conquesta, els catalans exportaren la plata de les mines de la Vila d'Esglésies en lingots o en moneda: els alfonsins, cap al Llevant mediterrani, on la plata tenia gran demanda, per finançar així la importació d'espècies, fins a mitjan segle XIV. Els catalans importaren blat sard, però no pas de manera regular, a causa de les llargues guerres amb els jutges d'Arborea, i també fideus, cuirs i formatges, pells d'animals salvatges, com les daines, i sobretot el corall, que, després d'ésser treballat a Barcelona, formava part essencial dels carregaments catalans destinats al Llevant, un mercat que n'absorbia grans quantitats. Els catalans portaven a Sardenya robes de llana, merceria, oli, arròs, safrà, panses i vi, cànem, vidre, terrissa valenciana i tota mena de productes necessaris per a la vida local, en petites quantitats.⁷¹

Nàpols. Aquesta ciutat i els ports del seu regne eren freqüentats pels catalans almenys des de començaments del segle XIV; hi portaven blat, sal, robes, especialment draps de Perpinyà, i n'importaven vi de Calàbria i mercaderies de pas com esclaus o cotó. Durant la llarga conquesta del regne de Nàpols, les relacions comercials ja s'incrementaren molt, i encara ho feren més acabada la conquesta; almenys tres vaixells catalans arribaren cada any a Nàpols, sense comptar les altres ciutats del regne, entre 1445 i 1469. Nàpols s'incorporà a la ruta catalana vers el Llevant, com Palerm, i els catalans hi desembarcaven productes, especialment draps catalans, que constituïen el setenta-cinc per cent del valor de les mercaderies descarregades. Amb la

venta d'aquests draps obtenien diners per a esmerçar en espècies a Alexandria. A la tornada, en canvi, no hi havia escala a Nàpols perquè hi havia pressa per arribar a Barcelona, on la distribució de les espècies estava garantida. El gruix de les arribades de vaixells de Barcelona al regne de Nàpols correspon als darrers anys del regnat d'Alfons el Magnànim, de 1454 a 1458; després baixà molt. València i Mallorca també mantingueren una intensa relació amb Nàpols; els mallorquins hi exportaven teles mallorquines, sal d'Eivissa, avellanes catalanes, cuirs gallecs o barbarescos i, mentre durà la construcció del Castel Nuovo de Nàpols, pedra de Mallorca. N'importaven blat, lli, cànem, sagí, fusta, bótes i cercols de bóta, sofre i vi. Després de la mort del Magnànim l'any 1458, molts catalans continuaren operant al regne de Nàpols, però durant l'època de la Guerra Civil catalana les relacions marítimes experimentaren un gran descens. La prohibició d'importació de draps estrangers per incentivar la manufactura tèxtil, promoguda pel rei Ferran de Nàpols, l'any 1465 causà problemes a l'exportació de draps catalans i mallorquins; el 1473, els catalans aconseguiren la revocació d'aquesta disposició, però el 1477 calgué fer una nova intervenció contra les mesures proteccionistes.⁷²

EL COMERÇ AMB L'ESPANYA MUSULMANA I AMB EL MAGRIB

Les terres musulmanes d'Espanya i el Magrib foren una de les principals destinacions exteriors dels catalans ja des dels segles XII i XIII, per raons de proximitat. Durant el segle XII, els «mostolafs» que, per concessió del comte de Barcelona, negociaven el rescat dels sarraïns captius, exercien sovint un cert monopoli en les relacions comercials amb l'Espanya musulmana i amb el Magrib. Per als mercaders, anar en la seva nau suposava una garantia de seguretat, ja que els «mostolafs» gaudien de guiatges especials, com si fossin ambaixadors.⁷³ Estan documentats viatges comercials concrets des dels darrers decennis del segle XII i primers del XIII. El comerç marítim amb l'Espanya musulmana i amb el Magrib formava una sola àrea econòmica per als catalans.

Les lleudes, impostos d'importació, exportació i pas, també són testimoni d'aquest tràfic. La lleuda de Barcelona, datable entre 1160 i 1180, taxa espècies, robes fines, de seda i de púrpura i cotó procedents de l'Espanya musulmana i de l'Orient. Inclou una tarifa personal per als mercaders que vinguessin de l'Espanya islàmica o per als que hi anessin des de Barcelona. La lleuda de Tamarit gravava les mercaderies que feien la ruta d'Andalusia i Barbaria, llevat que es desviessin cap a Mallorca, i inclou en la llista de mercaderies taxades les que eren característiques d'aquesta àrea: els cordovans, els cuirs, els sarraïns de redempció, la fruita seca, la roja, l'alquena, l'arròs, les figues i les panses. La lleuda de Tortosa gravava els vaixells que passaven entre Mallorca i Tortosa; la diferència d'interpretació dels vaixells que l'havien de pagar, entre els mercaders i navegants i els

lleuders, provocà un procés, l'any 1302, en el qual molts mercaders i patrons de Barcelona, i també de Castelló d'Empúries, de Palamós, de Palafrugell, de Tarragona, de Tortosa i de València, testificaren que no havien pagat la lleuda en els seus viatges. Els viatges esmentats són 237, 211 dels quals són cap a l'Espanya musulmana i Barbaria. Alguns són viatges antics: de 1242, de 1252, de 1257 i alguns altres de 1262 i 1267; la gran majoria són de 1272 i anys posteriors. Tenint en compte que la mort o l'absència degué impedir que molts mercaders declarassin, crec que 211 viatges demostren la intensitat de la relació comercial amb l'Espanya musulmana i el Magrib.⁷⁴

Mallorca s'incorporà aviat a aquest tràfic, amb el suport de la Santa Seu. El papa Gregori IX concedí, els anys 1240 i 1241, que l'illa pogués comerciar, en temps de pau, amb els estats islàmics, propers o llunyans (és a dir, els de l'Orient mediterrani); admestia tota mena de productes, incloses les vitualles, llevat de cavalls, muls, armes, ferro i fusta. El manual del notari Pere Romeu, de 1240, recull setze comandes, de les quals només deu indiquen la destinació; quatre són a ports magribins: Ceuta, Alger, Bona i Tunis, i una a l'Espanya islàmica. La resta de destinacions són de Catalunya, València i les mateixes illes. Només deu anys després de la conquesta, el comerç exterior estava clarament orientat cap al Magrib.

La llicència per a barques de 1284 dóna una mica més de variació. Aquest any, a causa del conflicte entre catalans i angevins pel regne de Sicília, el rei de Mallorca imposà mesures restrictives a la navegació: els vaixells i la gent de mar havien de demanar llicència per sortir i havien de tornar el mes d'abril, quan podien començar campanyes bèl·liques. Els vaixells no podien anar gaire lluny perquè les llicències foren atorgades a partir del mes de gener i per aquest motiu les destinacions a Barbaria, de Tunis a Alcúdia de Barbaria, hi apareixen sobredimensionades, perquè eren les més properes. Les llicències són setanta-quatre, però els viatges són només trenta-tres al nord d'Àfrica, un a Almeria i onze a destinacions diverses com Eivissa, Cotlliure, València, Tortosa, Sevilla i Gènova; la diferència amb el total indicat correspon a llicències per a mariners de vaixells que ja tenien la seva pròpia.⁷⁵

Del comerç de la València cristiana amb el Magrib, en tenim poca informació, però podem constatar que, malgrat que es desenvolupà més tard que a Mallorca, tampoc no fou tant com s'havia suposat. El sector més visitat fou, com veurem, el d'Ifriquiya. Un procés de 1317 sobre els drets a pagar als carregadors de Calp i d'Altea també forneix notícies sobre l'exportació de panses, figues i alguns altres productes a Barbaria, entre altres destinacions, en els darrers decennis del segle XIII.⁷⁶

En el segle XIV, les costes de Granada i del Magrib foren sovint per als catalans del Principat escales on completar càrrega dins d'altres rutes marítimes. Els mallorquins, en canvi, tingueren uns llaços comercials molt forts amb el Magrib i amb Granada. Hi defensaren llurs interessos mitjançant associacions de mercaders; n'hi hagué al Magrib central, a Alger, Mazagran, Mostaganem i Honein,

però també a Alcúdia del Marroc i a Granada. Estaven encaminades a obtenir mitjans de transport quan ho necessitaven i millors preus mitjançant la negociació conjunta dels nòlits, però de fet intentaven monopolitzar el comerç, excloent-ne especialment els italians, considerats competidors; la lliga de Honein hauria anat encaminada a monopolitzar la llana magribina.

Els diferents episodis de la guerra pel predominí de l'estret de Gibraltar tingueren repercussions en el comerç amb el Magrib, especialment amb el Marroc, per incidents amb marroquins i per l'ordre donada per Pere el Cerimoniós i pel rei de Mallorca als mercaders catalans i mallorquins d'abandonar el Marroc. En canvi, durant la guerra de Castella i la Corona d'Aragó contra Granada, de 1309, els mallorquins obtingueren autorització per anar al Marroc, però no podien portar material de suport a Granada. Les dificultats més greus provin-gueren de Castella, que era contrària al comerç amb els països islàmics i que provocà incidents constants contra els vaixells catalans i mallorquins, malgrat que el rei de Castella posà sota la seva salvaguarda els mercaders mallorquins i els musulmans i jueus que anessin a les seves naus i que comerciessin amb països islàmics. Generalment, malgrat que durant llargs períodes de temps les relacions amb els sultanats no estigueren regulades per tractats, cosa que suposava un teòric estat de guerra, el comerç no s'interrompia.⁷⁷ És cert, però, que aquesta manca de cobertura diplomàtica podia generar problemes en cas d'atacs corsaris.

Sovint, les companyies de Catalunya, Mallorca o València tenien factors residents al Magrib. N'exportaven or, cuirs, cera, llana (considerada de baixa qualitat), plomes d'estruç, ambre gris, dàtils, a vegades blat del Marroc, especialment en el cas dels mallorquins, que n'eren molt deficitaris i s'hi proveïen sovint fins a 1339, en què quedà vedat. Els catalans hi portaven sal d'Eivissa, teixits de llana i de lli, fustanys, vi, quincalleria, coure, plom, coltells de Vic, terrissa, miralls, oli, figues, avellanes, arròs, garrofes, pells treballades i productes de redistribució com espècies o perfums. Cal no oblidar la importància dels rescats de captius dins el volum del comerç entre terres catalanes i magribines.⁷⁸

Els barcelonins es retiraren força del comerç amb el Magrib, llevat de Tunis, a partir del segle XIV; podien proveir-se dels productes que els interessaven a través de Mallorca o de València. Generalment s'atribueix aquest desinterès pel Magrib a la dedicació creixent al comerç amb el Llevant; de tota manera, molts productes del Magrib apareixen en la valoració de qualitats del manual català de mercaderia.⁷⁹

Mentre disminuïa la presència de Barcelona al Magrib, hi augmentava la dels valencians. Durant força temps, s'havia cregut que el comerç amb el Magrib no representava un sector important dins l'economia valenciana, però posteriorment ha estat necessari rectificar aquesta visió i admetre que sí que ho era. Entre 1459 i 1494, però, el comerç amb el Magrib començà a disminuir: l'any

1459, del total de vaixells entrats al port de València, que era de cent dos, només set naus procedien de Barbaria, és a dir, el 4,3 %, i l'any 1488 foren tres (0,5 %). Aquesta disminució es podria deure a les divisions internes en aquests països o bé a la política agressiva dels estats cristians, que desembocà poc després, l'any 1497, en la conquesta de places magribines. Des de mitjan segle xv, catalans i valencians començaren a ésser desplaçats en aquesta àrea per venecians, florentins i genovesos.

En aquesta època tardana del segle xv, les turbulències a la Mediterrània oriental van fer derivar la circulació d'espècies cap a Barbaria, on els valencians es proveïren de pebre (potser pebre de Guinea) i gíngebre, laca, goma aràbiga, gala, encens i benjuí. Hi hagué un gran augment del tràfic d'esclaus: l'any 1488, d'un total de 485 esclaus entrats al port de València, 409 eren musulmans i 27 eren negres, xifres que posteriorment baixaren. Ha estat assenyalada la importància del frau que s'efectuava en el transport al Magrib de mercaderies prohibides per la Santa Seu, com ara armes i material nàutic com la pega, però també altres mercaderies prohibides més tard com l'arròs, el sofre o l'alum.⁸⁰

El comerç amb Barbaria mantingué la seva importància en l'economia mallorquina a la segona meitat del segle xv. Dels 339 viatges marítims que s'han pogut documentar entre els anys 1448 i 1480, 151 eren viatges a Barbaria, que representen el 46,89 % del total, bé que la documentació és desigual i incompleta. Les comandes destinades a Barbaria representen un terç del total de les conservades.⁸¹ Les comandes eren contractes de societat per al comerç marítim.

Els moros valencians participaren en el comerç amb el Magrib i reberen un tracte de favor de les autoritats dels estats magribins com a coreligionaris. Se'n queixaren, almenys, els mercaders cristians connacionals seus, que asseguraven que els cobraven menys impostos que a ells; a més d'aquesta afirmació, que podia ésser certa, feien també acusacions més greus, com ara que portaven armes a països islàmics, proporcionaven informació i fins i tot cobraven un percentatge del botí aconseguit per corsaris barbarescos, coses de les quals no sembla que tinguessin proves, però que són una mostra de la profunda desconfiança que sentien per ells.⁸² Els jueus mallorquins i els valencians participaren també en el comerç amb el Magrib.⁸³

Marroc. En dates molt reculades, els vaixells catalans ja passaven l'Estret; el cronista Ibn Idari certifica la presència de catalans a Salé, a la costa atlàntica marroquina, entre 1233 i 1234, i és que a Salé hi arribava l'or del Sudan a través d'una de les rutes transsaharianes. Les proves documentals de viatges a Salé i a Safi són més tardanes: de 1262 i de 1277; un cop passat l'Estret, alguns d'aquests vaixells visitaven també Sevilla almenys des de 1272.⁸⁴ Diversos documents mostren que mercaders de Barcelona i de Vic acudien a Ceuta des dels anys 1227 i 1231. La destinació de Ceuta i també la d'Alcúdia, prop de Melilla, són molt esmentades en el procés de la lleuda de Tortosa que hem comentat i també en alguna coman-

da.⁸⁵ També es conserven comandes de Mallorca per a Ceuta des de l'any 1235.⁸⁶

Dufourcq assenyalà la presència de vuitanta-dos mallorquins al Marroc entre els anys 1310 i 1331 i la de mercaders de Barcelona a Alzira el 1308, a Ceuta el 1309, i el 1331 a Salé per comprar-hi blat. A Fes hi havia una colònia catalana ja en aquesta època i a Nife (Casablanca) els mallorquins tingueren notari i capellà en alguns moments. Els viatges de Mallorca al Marroc donen una idea de la intensitat del tràfic: de 1308 a 1331 n'hi hagué seixanta-nou als ports de la costa mediterrània del Marroc i cinquanta-sis a la costa atlàntica. Sovint els patrons mallorquins repetien viatge en anys seguits i solien fer escala a ports de Granada. Entre els anys 1359 i 1361 hi hagué només cinc viatges a Alcúdia i cap a les regions atlàntiques, d'on els mallorquins s'havien retirat pràcticament. Entre 1385 i 1419, però, hi hagué un retorn discret, amb cinc viatges a Safi, dins un total de trenta-tres viatges al Marroc.

Els valencians visitaren poc el Marroc, en comparació amb el Magrib central. Entre 1381 i 1410 hi hagué a València només disset transaccions relacionades amb el Marroc, mentre que les llicències de sortida per a vaixells entre 1405 i 1412 n'assenyalen dues per al Marroc, però trenta més havien d'anar a Alcúdia després de visitar ports del regne de Granada.⁸⁷

Magrib central. Al regne de Tremissèn, els catalans freqüentaven Orà i Honein des d'abans de 1232 i, a més, Togo, Mazagran, Mostaganem, Tenes, Brecht i Sersell, visitats igualment pels mallorquins, que també anaven a Alger (1240). Era la regió que els interessava més perquè, a l'interior del país, hi arribaven les rutes transsaharianes que venien del Sudan i d'Etiòpia, del Senegal i de Mali, i que portaven or, esclaus, vori, plomes d'estruç, pebre de Guinea, dit també gra del paradís, ambre gris i alum blanc de Sigilmassa.⁸⁸ Algun valencià ja comerciava amb Honein a través de dos mallorquins el 1296.⁸⁹

Durant el segle xiv, el predomini dels mallorquins és molt patent als ports d'Alger, Sersell, Mazagran, Mostaganem, Tenes, Tremissèn, Brecht, Honein i Togo; entre 1310 i 1331, Dufourcq hi comptabilitzà cent mercaders mallorquins, mentre que els valencians eren catorze, els barcelonins, nou, més vuit de dubtosos entre Barcelona i València i algun altre de Perpinyà i de Montblanc. Les xifres de València queden modificades per la recerca recent en els arxius valencians, que ens indiquen per ara trenta-vuit nòlits, més un nòlit compartit per a aquesta àrea i la de Tunis i vuit comandes per a aquesta zona a la mateixa època.⁹⁰ Pel que fa a Mallorca, entre els anys 1341 i 1342 han estat documentats trenta viatges al Magrib central i seixanta-sis entre 1359 i 1361, una xifra important malgrat que eren anys difícils de la guerra amb Castella; entre 1385 i 1419 hi hagué una gran activitat, amb un total de 363 viatges. El Magrib central era el preferit pels mallorquins.⁹¹

A vegades, patrons de Barcelona anaven a Mallorca a completar càrrega per fer un viatge al Magrib. És el cas de

la companyia d'Arnau Espaer i Romeu d'Olzinelles, de la qual s'ha conservat un quadern dels comptes d'un viatge a Honein l'any 1339, que detalla la càrrega a Mallorca d'oli, draps, figues, avellanes, nous, vi, cleda, tàrtar, alquena, sofre i estany i la descàrrega a Honein, on apareixen els factors d'aquests mercaders.⁹²

El Magrib central fou una de les zones més visitades pels mercaders valencians. Entre 1381 i 1410, hi hagué a València 127 transaccions relacionades amb el regne de Tremissèn, moltes més que amb Tunis o el Marroc; cal tenir en compte, però, que 151 operacions es feren sota el títol genèric de Barbaria. Les llicències de sortida per a vaixells armats de València assenyalen, entre 1405 i 1412, dinou sortides cap a ports del regne de Tremissèn, a les quals cal afegir-ne nou que també s'hi adreçaven, després de visitar ports de Granada.⁹³

Magrib oriental. A Ifriquiya, des de 1213-1214, els catalans i els mallorquins freqüentaren Bona, Bugia i Tunis. S'han conservat documents redactats a Tunis els anys 1256, 1258 i 1266 sobre vendes i nòlits de catalans. Gent de Vic hi portà pells fines, peces de vestir i peces de roba de llana. Alguns mercaders barcelonins, com Jaume Albareda i Guillem de Fontcoberta, residiren un temps a Bugia i hi arrendaren la gabella, i Jaume Albareda hi morí. Berenguer de Bonastre va viure a Tunis, segurament entre 1259 i 1269, amb algun viatge posterior, com també Arnau de Solsona, mercader de Lleida. Un manual d'un notari genovès que actuà a Tunis el 1289 també ens ha conservat documents que impliquen genovesos i catalans del Principat, de València i de Mallorca.⁹⁴

El 1281 hi havia mercaders a València que preparaven viatges mercantils a Tunis. D'altra banda, alguns mercaders musulmans que s'havien quedat a la València cristiana segurament continuaren comerciant amb el Magrib; ho suggereix l'autorització, de 1270, a un sarraí valencià perquè pogués comprar una nau per fer viatges comercials a Tunis, Bugia o altres llocs amb socis cristians o musulmans.⁹⁵

Segons Dufourcq, els mercaders o patrons relacionats amb Ifriquiya foren quaranta-vuit barcelonins entre els anys 1310 i 1331, noranta-sis de Mallorca, nou de Tortosa i deu de València, mentre que Cotlliure, Blanes, Tarragona i Gandia també tingueren algun mercader o patró en aquests ports, a més d'un bon nombre de persones d'origen no especificat. Aquestes xifres, pel que fa a València, resulten una mica modificades per la consulta de les fonts valencianes: Juan Leonardo Soler ha trobat vint nòlits dirigits a ports d'Ifriquiya i almenys nou comandes. Entre els anys 1341 i 1342 María Dolores López ha documentat vuit viatges de mallorquins al Magrib oriental, trenta-tres entre els anys 1359 i 1361, anys difícils de la guerra amb Castella, i 184 en els anys de represa de 1385 a 1419.⁹⁶

Podem constatar el predomini dels mallorquins en aquesta àrea, bé que els mercaders barcelonins i d'altres llocs de Catalunya, com ara Sant Feliu de Guíxols, continuaren visitant el Magrib des de la segona meitat del segle XIV fins a mitjan segle XV. Segons Claude Carrère, el ba-

lanç dels intercanvis els era favorable i aconseguïen moneda d'or.⁹⁷ Moltes companyies tenien factors a Tunis i en altres ciutats de l'estat hàfsida i Tunis era sovint escala en el viatge cap al Llevant mediterrani. A causa de la importància que tenia Tunis per als mercaders barcelonins, el «Libre de conexenses de spícies e de drogues e de avisaments de pessos, canes e mesures de diverses terres», un manual català de mercaderia, dedica moltíssimes pàgines a les mercaderies d'importació i exportació a Tunis, als pesos i mesures, impostos etc., més espai fins i tot que a Alexandria. A partir de 1350, mostraren un gran interès per la zona anomenada Mont de Barca, entre Tunis i Trípoli, on sembla que compraven esclaus.⁹⁸

Els mercaders valencians també visitaren Tunis, però no tant com Tremissèn. Entre 1381 i 1410 hi hagué a València vint-i-cinc transaccions relacionades amb el regne de Tunis. Les llicències de sortida per a vaixells armats de València assenyalen, entre 1405 i 1412, només tres llicències per a anar a Tunis, una de les quals preveia passar abans per Mallorca.⁹⁹

Després de la Guerra Civil catalana, una petita colònia de mercaders catalans continuava present a Tunis a l'empara dels tractats amb aquest estat de 1474 i 1476. La conquesta per Ferran el Catòlic de molts dels ports magribins a la fi del segle XV i començament del XVI semblava que proporcionaria als catalans un mercat més segur i privilegiat que abans, però l'aliança turcobarbaresca posterior destruí aquest somni i donà pas a una de les èpoques més difícils i insegures per a la societat cristiana mediterrània.¹⁰⁰

Espanya musulmana. Es conserven documents de societat i de comanda per comerciar amb la València encara musulmana el 1230 i el 1231 i també amb Múrcia.¹⁰¹ El procés de la lleuda de Tortosa que hem comentat esmenta també altres ports de l'Espanya islàmica com ara Almeria, Màlaga i Tarifa entre els que eren freqüentats pels catalans. El manual del notari mallorquí Pere Romeu, de 1240, ja citat, conté una comanda per a l'Espanya islàmica.

El regne de Granada, que sorgí el 1238 de l'esfondrament de l'Imperi almohade, comptava amb una extensa façana marítima i amb ports importants com Almeria i Màlaga. Aquests ports eren llocs de pas des que, a la darreria del segle XIII, el tràfic naval entre el Mediterrani i l'Atlàntic començà a intensificar-se. Catalans i mallorquins hi comerciaren des de ben aviat, malgrat que els castellans intentaven impedir aquest comerç i provocaven incidents marítims, com un de 1281. Els tractats entre Granada i la Corona catalanoaragonesa regularen les relacions comercials, especialment els aspectes fiscals, a fi que els catalans gaudissin de les mateixes franquícies i privilegis que tenien els genovesos.¹⁰² Les guerres afectaren el comerç; la preparació de la croada contra Almeria de 1309 provocà l'empresonament de mercaders de Barcelona i València que eren a Almeria i, per tal d'evitar un tràngol semblant als molts mercaders mallorquins que eren al regne de Granada, el rei Jaume II de Mallorca ajornà la seva participació en la croada.¹⁰³ La guerra amb Gènova de la Corona catalanoaragonesa i de Mallorca de 1331-

1336 pertorbà el comerç amb Granada, on el 1334 residien almenys una vintena de mercaders mallorquins; els corsaris genovesos utilitzaren sovint els ports de Granada com a base i lloc de refugi i causaren danys a mercaders catalans i mallorquins que es dirigien bé a Granada, bé al Marroc.¹⁰⁴ En canvi, l'any 1359, quan el rei de Granada declarà la guerra a Pere el Cerimoniós, aquest decidí no prohibir el tràfic dels mercaders valencians amb Granada perquè genovesos, provençals i placentins podrien desplaçar-los dels negocis, que després no recuperarien. Vers la fi del segle XIV eren molts els mercaders valencians que tenien factor a Almeria o a Granada.¹⁰⁵

Les notícies sobre viatges comercials de mallorquins a Granada són poques en relació amb la freqüentació real, ja que els ports de Granada eren usats com a escala en rutes més llargues, que implicaven generalment el Marroc; a més, eren presents al regne, però no hi tingueren la posició influent i acostada a la casa reial de què gaudien alguns mercaders valencians.¹⁰⁶

Pel que fa a València, entre 1381 i 1410 hi hagué setanta-quatre transaccions relacionades amb el regne de Granada. Encara són més significatives, entre 1405 i 1412, les setanta llicències de sortida concedides a llenys, galiotes o barques armades que es dirigien a ports del regne de Granada, a les quals cal afegir-ne trenta més que prosseguien viatge cap a Alcúdia, al Marroc, mentre que unes altres nou preveïen continuar vers ports del regne de Tremisèn. Per la seva banda, José Hinojosa ha documentat la presència de 212 mercaders valencians a Granada en el període comprès entre 1401 i 1450, bé que no pas en anys seguits; 178 d'aquestes persones eren musulmanes.¹⁰⁷ Entre aquests mercaders, destaquen membres de les famílies Ripoll i Xipió o Xupió.¹⁰⁸ Roser Salicrú ha destacat que foren els mercaders valencians cristians els que aconseguiren al regne de Granada una posició més destacada, ja que durant determinats períodes del segle XV obtingueren monopolis com el de l'exportació de seda i el de la venda de sal, en competència amb els genovesos.¹⁰⁹

Entre els productes granadins exportats pels catalans, figuraven la seda i el sucre, però també cuir, cera d'origen magribí i blat. Portaven cap a Granada draps, tant catalans com estrangers. Els valencians hi portaven oli, arròs, safrà, mel, formatges sards, cuirs, cotó i draps valencians, entre altres productes.¹¹⁰

El comerç amb el Llevant mediterrani

L'espai conegut com el Llevant mediterrani comprenia, en els segles XII i XIII, tres zones: l'Imperi bizantí, que els cristians denominaven Romania, on en aquesta època venecians i genovesos començaren a dominar territoris o illes preses a l'Imperi; l'estat cristià d'Armènia i els estats croats de Palestina i Síria, també cristians, i una tercera zona, la d'Egipte, que era un estat islàmic.

Els mercaders occidentals, els catalans inclosos, anaven a aquests territoris llunyans a buscar espècies, nom que comprenia una àmplia gamma de productes usats per a condiment i farmàcia com el pebre, el clavell, el gingebre,

la canyella, la nou moscada, el sucre, etc.; productes tintoris, com l'anyil o el brasil, gomes i resines, com l'encens i la laca, i productes tèxtils com el cotó, el lli i la seda. Les espècies produïen grans beneficis i per això els catalans s'esforçaren a penetrar en aquesta àrea comercial, malgrat que, quan hi arribaren, els italians ja hi estaven sòlidament instal·lats. Aquests productes arribaven per tres grans rutes: la de la seda, que desembocava a la mar Negra i també tenia una altra branca que arribava al nord de Síria, i la de les espècies, que venia per l'Àsia meridional i la mar Roja i arribava tant a Síria com a Egipte.¹¹¹

Les espècies eren presents en terres catalanes des d'antic. Són esmentades a les tarifes de productes taxats per les lleudes, cosa que indica que arribaven habitualment, bé que no sabem quin camí seguien; tant podia ser que els mercaders barcelonins les anessin a buscar directament al Llevant mediterrani com que vinguessin a través de l'Espanya islàmica o de Provença. La documentació comptable existent del segle XII, tant de la cort reial com de la noblesa o de l'alta jerarquia eclesiàstica, mostra un alt consum de pebre entre aquests estaments.¹¹²

Els estats croats de Palestina i Armènia. La presència de mercaders barcelonins a la ciutat de Tir, que formava part dels estats llatins sorgits de les croades, està documentada l'any 1187, quan obtingueren un privilegi, conjuntament amb els provençals, com a recompensa pel seu ajut en la defensa de la ciutat després de la derrota de l'exèrcit croat a Hattin davant de Saladí. El marquès Conrad de Montferrat concedí, doncs, a les comunitats de ciutadans de Barcelona i de Marsella i de burgesos de Sant Geli i de Montpeller exempció de tots els impostos d'importació i exportació a Tir i a tot el regne de Jerusalem quan fos recuperat de mans dels sarraïns i reconegué llur administració autònoma, sota l'autoritat d'un vescomte per a la federació i de set cònsols escollits per cada comunitat, amb jurisdicció pròpia per als residents, excepte en les qüestions criminals; els concedí, igualment, alfòndec, forn i casal.¹¹³ En aquest cas, la informació prové de documentació de fora de Catalunya, perquè, en contrast amb l'abundor posterior, escassegen els documents catalans sobre la presència dels nostres mercaders a les àrees comercials més importants.

Tenim indicis del desenvolupament d'aquest comerç durant el segle XIII. Abans de 1212, una societat comercial havia portat a terme almenys un viatge als regnes croats de Síria i Palestina, mentre que el comte Hug II d'Empúries, que veïé les possibilitats de negoci en aquesta àrea, signà un tractat amb Marsella, el 1219, per tal de tenir en aquest port una nau mercant i de passatge per a dur pelegrins a Terra Santa i mercaderies a Alexandria i Síria, que seguiria els mateixos procediments que les naus marselleses. Com assenyala Lluís Nicolau d'Olwer, el port de Barcelona era massa excèntric per al passatge dels pelegrins.¹¹⁴ D'altra banda, la tarifa de la lleuda de Mediona o de Barcelona de 1222 recull un gran nombre d'espècies i productes orientals, molt superior al que apareix a la lleuda del segle XII.¹¹⁵ Però l'índex més revelador de la impor-

tància assolida per aquest comerç és la disposició proteccionista de Jaume I, que ja hem comentat, sobre la prohibició de carregar en naus estrangeres mercaderies destinades a ultramar, Alexandria o Ceuta si hi havia una nau barcelonina disposada a prendre la càrrega.¹¹⁶

Tenim informació sobre operacions comercials concretes, malgrat que la documentació conservada és encara escassa. Alguns documents de Vic ens informen del comerç amb Acre, d'on el 1231 s'importava cotó, regalèssia i comí i es recuperaven els béns d'un mercader mort a Acre. A Barcelona, s'han conservat dos contractes de préstec marítim per a dos viatges a Sant Joan d'Acre els anys 1240 i 1242 i comandes que ens permeten de saber que els catalans portaven al Llevant teixits de luxe francesos, draps de Lleida, ametlles, antimoni i mercuri.¹¹⁷ També hi ha notícies sobre viatges des de Mallorca els anys 1247 i 1252.¹¹⁸

A Acre hi havia una petita colònia de mercaders barcelonins, que entre 1256 i 1258 intervingueren en les dissensions entre els llatins. Pere Marquet havia freqüentat aquesta plaça abans de 1253 amb la nau que posseïa amb Marimon de Plegamans i Guillem de Llacera. El seu germà, l'almirall Ramon Marquet, envià un vaixell carregat de blat als templers d'Acre l'any 1261 i consta que el 1265 era a ultramar; d'altra banda, el fill de Ramon, Miquel Marquet, havia arrendat el dret de la cadena del port d'Acre abans de 1291.¹¹⁹

Els catalans també eren presents a la Petita Armènia, a Cilícia, com els patrons de la nau *Santa Llúcia*, de Barcelona, que eren al port de Palium, del rei d'Armènia, l'any 1274, i la noliejaren a mercaders de Barcelona, que retornaven amb cotó i altres mercaderies.¹²⁰

La croada a Terra Santa organitzada per Jaume I el 1269-1270 comportà un trànsit important de vaixells cap a ultramar, primer per portar-hi les tropes i després per abastir-les; molts eren mercaders o patrons que ja feien aquesta ruta. El rei, embarcat precisament a la nau de Ramon Marquet, tornà enrere després d'haver patit un fort temporal al començament del viatge, però els altres arribaren a Acre.¹²¹

El comerç amb el sultanat mameluc d'Egipte. La notícia més antiga de la presència de catalans a Alexandria és la de Benjamí de Tudela, que diu que n'hi havia quan ell visità la ciutat entre 1166 i 1173.¹²² No hi ha cap més notícia fins que Jaume I hi envià Bernat Porter, el 1256, en missió diplomàtica prop del sultà. Sembla que de moment aconseguí franquícies comercials per als catalans. Aquests contactes van fructificar més tard en l'ambaixada de 1262 al sultà Baibars, que concedí alfòndec (magatzem i hostel de mercaders) i consolat als catalans; el 1264, el rei envià una altra ambaixada per recuperar diners, mercaderies i béns perduts per catalans a Alexandria.¹²³ El 1274, el context de croada obligà Jaume I a prohibir el comerç amb el sultà d'Alexandria, que des de feia uns quants anys havia començat a apoderar-se de les terres de Palestina pertanyents als regnes croats. Oficialment, no hi hagué viatges a Alexandria durant uns anys. Alguns hi anaren, però no

foren acusats d'això —segurament podien al·legar ignorància de la prohibició—, sinó d'haver-hi portat mercaderies prohibides. L'ús d'un port intermedi no evità que fossin descoberts, per bé que obtingueren la remissió de llur falta.¹²⁴

El 1276, Pere el Gran canvià de política i alliberà els ambaixadors del sultà d'Egipte que havien anat a proposar-li un tracte insòlit, el casament de l'infant Sanç amb una filla del sultà. El 1281, moderà la prohibició de comerç amb Alexandria, reduint-la a les prohibicions habituals de les mercaderies útils per a la guerra, que no es podien portar a països islàmics per disposicions papals antigues. Hi ha mostres, a través de comandes destinades a Alexandria, que les relacions comercials s'havien repès.¹²⁵

El 1290, Alfons el Franc negocià un tractat amb el sultà mameluc Qalàwun, que finalment signà el seu germà i successor, Jaume II, el 1292. Però quan les coses semblaven ben encaminades, la conquesta d'Acre per part del sultà el 1291 determinà la prohibició papal d'anar a les seves terres. La prohibició creà greus dificultats al comerç europeu, que necessitava les espècies per a condimentació i farmacopea; a Barcelona no fou obeïda immediatament, a causa de l'enemistat amb el papa en la qüestió de Sicília: el 1295, els catalans continuaven anant obertament a Alexandria, però aquell mateix any la signatura del Tractat d'Anagni conduïa a l'observació de la prohibició papal, ja que, a més de les qüestions polítiques, s'hi acordà la participació del rei en les multes de la Santa Seu als transgressors.¹²⁶

Després de 1295, ja no es troba documentació notarial sobre aquesta mena de viatges. Passà a ésser un comerç secret; els mercaders hi continuaven anant i procuraven dissimular el viatge amb canvis de vaixell o amb la venda de part de la mercaderia en escales intermèdies, on hi hagués menys control; si eren descoberts, pagaven la multa. Les multes donen molta informació sobre el tràfic amb Alexandria. Hi predominen catalans del Principat, però també s'hi troben mallorquins i algun valencià.¹²⁷ La prohibició papal fou aprofitada per molts navegants per a apoderar-se de vaixells amb el pretext que anaven a Alexandria, mentre que sovint anaven a Xipre.¹²⁸

La política pontificia respecte a la prohibició de comerç amb el sultanat mameluc tingué fases de més o menys duresa. Hi hagué absolucions de penes imposades als infractors i llicències extraordinàries per comerciar amb Alexandria. La concessió de llicències es féu cada vegada més freqüent vers 1330 i es generalitzà a partir de 1344. La Santa Seu es veié obligada a regularitzar en certa manera el comerç amb Egipte mitjançant el pagament de llicències, ja que havia esdevingut indispensable per a assegurar l'abastament dels mercats europeus: la *pax mongolica* s'havia acabat i les rutes transasiàtiques havien esdevingut insegures; per tant, les espècies deixaren d'afluir a la mar Negra i els punts gairebé únics d'arribada foren Egipte i Síria. La Corona catalanoaragonesa, que no estava disposada a perdre la font d'ingressos que havia suposat fins

llavors el pagament de les multes, afegí a la llicència papal una llicència pròpia, que començà a funcionar com una mena de monopoli reial, per bé que, a poc a poc, el sistema es féu menys feixuc. Des de 1353, els mercaders barcelonins aconseguiren del sultà mameluc un tracte fiscal millor, extensiu a tots els catalans. Les guerres en què participà la Corona catalanoaragonesa des de 1351 dificultaren el comerç amb el Llevant; també el perjudicà l'expedició de Pere I de Xipre contra Alexandria el 1365.¹²⁹

Malgrat aquestes dificultats, la sortida de la clandestinitat provocà un gran creixement del comerç amb Alexandria i Síria, especialment als darrers vint anys del segle XIV. Els catalans se situaren molt a prop dels venecians i els genovesos, les dues primeres potències comercials, malgrat que no comptaven com ells amb cap base a l'Orient, llevat dels ducats d'Atenes i Neopàtria, creats per la Gran Companyia Catalana a l'Orient, dependents de Sicília. Mentre que 278 vaixells venecians visitaren Beirut entre 1394 i 1408 i els genovesos foren 262, els catalans foren 224, els tercers, doncs, en el rànquing. Als primers anys del segle XV sortien quinze vaixells cada any de Barcelona cap a Alexandria i Beirut, mentre que Perpinyà n'hi enviava almenys un cada any i Sant Feliu de Guíxols n'hi envià també alguns anys.¹³⁰ El comerç del Llevant fou essencial per a l'economia barcelonina.

Els productes exportats cap a l'Orient foren els teixits, l'argent —mentre funcionà la seca d'Esglésies, a Sardenya—, el corall des de les darreres dècades del segle XIV, l'estany, la mel, l'oli, etc. Els especialistes coincideixen a dir que aquest creixement del comerç barceloní amb l'Orient s'explica pel desenvolupament de la indústria drapera catalana, que forní una mercaderia d'intercanvi a bon preu.¹³¹

Els ciutadans mallorquins començaren a freqüentar aquesta àrea des de mitjan segle XIII, és a dir, molt aviat, atès que l'illa havia estat conquerida l'any 1229. Durant l'època de prohibició del comerç amb Alexandria i del contraban, entre 1302 i 1341 anaren a Alexandria almenys onze vaixells mallorquins i encara entre 1348 i 1349 alguns mallorquins pagaren multes al papa per haver efectuat viatges a Alexandria. Després de la reincorporació de Mallorca a la Corona catalanoaragonesa el 1343 augmentà la integració en els negocis a l'Orient entre mercaders barcelonins i mallorquins. Durant els anys 1400-1405 hi hagué un parell de viatges anuals al Llevant, per bé que en algun cas potser eren vaixells que venien de Barcelona i hi completaven càrrega. Després de 1403, però, la ruïna provocada a Mallorca per la gravíssima inundació d'aquest any, amb milers de morts i una gran destrucció a la ciutat, tingué efecte en la capacitat comercial.¹³²

També València tingué alguna presència en aquest comerç, encara que molt dèbil, durant el segle XIV. L'any 1396, Barcelona i València acordaren armar cinc galeres per a la seguretat del comerç amb Llevant, quatre de Barcelona i una de València. Potser el 1397 el Consell de la ciutat de València repetí l'experiència d'enviar una galera grossa a Beirut per trametre draps de llana, de fabricació

local,¹³³ el 1411 fou subvencionada una línia regular de galeres mercantils. S'ha dit que València fracassà en la substitució de Barcelona com a centre organitzador d'un comerç internacional d'extenses línies de navegació, des del nord d'Europa fins al Llevant mediterrani.¹³⁴ Segurament no tenia cap intenció de substituir-la.

Que València no tenia gaire pes en el comerç de Llevant, ho prova el fet que quan Barcelona, entre 1406 i 1409, volgué organitzar una flota per expulsar el corsari basc Pedro de Larraondo del Llevant mediterrani, on atacava els catalans en la seva línia mercantil més profitosa, es trobà sola en l'empresa perquè les altres ciutats no hi tenien tant a perdre. La persecució d'aquest corsari per vaixells mercants catalans armats provocà una batalla naval entre aquests vaixells i vaixells genovesos dins del port d'Alexandria, un fet que molestà molt les autoritats egípcies; durant un temps, els catalans tingueren dificultats per a comerciar a Egipte.¹³⁵ El 1414, sembla que l'incident ja havia estat superat, bé que l'arbitrarietat del sultà i el mal tracte donat al cònsol dels catalans, Francesc Satria, provocaren que Alfons el Magnànim autoritzés una incursió contra Alexandria l'any 1416.¹³⁶

Un tractat signat el 1430 millorà les relacions. Alfons el Magnànim aconseguí unes condicions comercials molt favorables per als mercaders catalans al sultanat mameluc, però, poc després, el monopoli establert pel sultà sobre el pebre provocà represàlies del rei Alfons l'any 1433. Les relacions continuaren durant tot el regnat entre turbulències, cosa que afectà els mercaders, que sovint havien de pagar feixucs impostos en concepte de represàlia. Per aquesta causa i per l'aliança d'Alfons el Magnànim amb l'orde de l'Hospital, part del comerç amb l'Orient es desvià cap a Rodes des de 1415.¹³⁷ De tota manera, els viatges dels mercaders barcelonins a Alexandria foren nombrosos i fins i tot n'hi hagué alguns en anys de fortes tensions. L'esforç militar de conquesta del regne de Nàpols, les guerres d'Itàlia i les activitats militars a la Mediterrània oriental ocuparen sovint la flota mercantil i el tràfic amb el Llevant disminuí. Entre 1442 i 1462, però, la mitjana de viatges cap a Alexandria i Rodes fou de cinc a l'any.¹³⁸ Vers la fi del segle XV encara hi ha algunes notícies de viatges a Alexandria. La poca freqüència dels viatges explica que el pelegrí alemany Felix Faber trobés l'alfòndec dels catalans a Alexandria gairebé buit el 1483.¹³⁹

Els mallorquins continuaven viatjant a Alexandria encara durant el període 1448-1480, però amb molt poca freqüència. València també hi envià alguns vaixells al llarg del segle XV i la presència de mercaders valencians a Alexandria es troba documentada els anys 1448-1449.¹⁴⁰

L'Imperi bizantí i la Romania. L'Imperi bizantí fou un objectiu una mica més tardà per als catalans; està documentat des de 1215 i es troben comandes de barcelonins cap a aquesta destinació des de 1260. El 1281, la nau de Bonany Llor arribà a Constantinoble amb diversos mercaders, entre els quals el barceloní Pere Ris, que havia estat nomenat cònsol a Constantinoble i tota la Romania pels còsols dels mercaders de Barcelona, en nau i en ter-

ra, fins al viatge de retorn del cònsol i substitució per un cònsol que hagués arribat després en una altra nau.¹⁴¹ També eren presents a Constantinoble, l'any 1295, mercaders de Berga que portaven comandes de safrà de mercaders de Cervera. Cal destacar que en aquest temps alguns catalans ja arribaven a Caffa, a Crimea; concretament, el patró Bartomeu Llovell hi era el 1289 amb la seva nau.¹⁴²

L'any 1296, l'emperador Andrònic II concedí algunes franquícies comercials als habitants de Barcelona, Aragó, Catalunya, Mallorca, València, Tortosa i altres terres del rei d'Aragó i de Sicília. Els mallorquins hi eren presents, ja que consta que aquell mateix any una nau mallorquina fou cremada al port de Constantinoble per la flota veneciana.¹⁴³ En canvi, no tenim constància de cap valencià a Constantinoble en el segle XIII.

Després de l'assassinat de Roger de Flor (1305) i de la guerra de la Companyia Catalana de l'Orient contra l'emperador, els catalans no pogueren anar a Constantinoble durant uns quants anys, fins al 1315. A mitjan segle XIV està documentat un tràfic prou intens amb Constantinoble i fins i tot es conserva un llibre de comptes d'un viatge comercial a aquesta ciutat, l'únic que ha perviscut a Occident per al segle XIV,¹⁴⁴ però a la segona meitat de la centúria fou per als catalans una línia de comerç secundària; així i tot, a la fi del segle sortien cap a Constantinoble una o dues naus anuals, i es mantingué aquest ritme durant el segle XV.¹⁴⁵

La ruta de Constantinoble tingué més importància per als mallorquins, que no solament arribaren a la mar Negra, sinó que s'aventuraren més enllà, vers Tartària, l'Àsia central i la Xina. Entre els anys 1340 i 1372 han estat documentats viatges a Constantinoble i a la Romania en general a un ritme de tres a quatre vaixells a l'any. Aquesta relació comercial continuà en el decurs del segle XV; alguns mallorquins, uns deu, residien a Constantinoble cap al 1420.

Després de la conquesta de Constantinoble pels turcs, els catalans i els mallorquins procuraren adaptar-se a les circumstàncies difícils de l'expansió de l'Imperi otomà, continuaren els intercanvis amb la Mediterrània oriental i fins i tot trobem alguns viatges comercials catalans i mallorquins a la Constantinoble turca.¹⁴⁶

El comerç dels catalans amb les illes gregues, especialment amb Xipre, fou important des de la fi del segle XIII. Les prohibicions de comerç estrictes que durant un temps pesaren sobre les relacions amb el sultanat mameluc convertiren Xipre en un dipòsit d'espècies i mercaderies orientals que hi arribaven per vies no afectades per les prohibicions papals, com la Petita Armènia, també freqüentada pels catalans. Des de 1291, els catalans obtinueren un bon tracte fiscal a Xipre, similar al dels provençals, la gent de Narbona i els pisans, però no tan bo com el dispensat a genovesos i venecians. Dels anys 1293 a 1299 es conserven un bon nombre de comandes destinades a Càndia (Creta) i Xipre i notícies sobre viatges de vaixells a aquestes illes, mentre que els manuals dels notaris geno-

vesos a Xipre revelen la presència a l'illa d'una quarantena de catalans de Barcelona i Tarragona, especialment, entre els quals Bernat Marquet. La presència de mallorquins es troba documentada també a Creta (Càndia) des de 1295 i 1296. Càndia era una escala essencial en les rutes cap al Llevant mediterrani.

El comerç dels catalans amb les illes gregues, especialment amb Xipre, continuà essent intens durant el segle XIV, com en són testimoni documents de comandes i canvis i els llibres de comptes de mercaders, alguns publicats i altres inèdits. En el segle XV sembla haver experimentat una certa reducció.¹⁴⁷ Més endavant, l'illa de Rodes fou escala obligada per als catalans que anaven a ultramar i substituï sovint el port d'Alexandria com a destinació final, com ja hem dit. Les notícies de viatges de Barcelona a Rodes són molt nombroses i continuaren després de la presa de Constantinoble pels turcs; també foren freqüents els viatges des de Mallorca i n'hi hagué igualment des de València. Les illes o els territoris sota domini venecià o genovès foren visitats també pels catalans, però no tant com les mencionades.¹⁴⁸

Els productes que s'enviaven a la Romania durant el segle XIII foren teixits francesos, oli, paper, pells (de guineu, de llop, de boc, etc.), peces d'armadura, safrà i estany, ferro i argent viu. Les mercaderies de retorn eren les espècies, pebre, gingebre, canyella, a vegades cera, seda, alum, màstic i pells de vairs. En el segle XIV s'afegiren a les mercaderies d'anada els teixits catalans, en quantitats considerables, i les estores, segurament valencianes, argent, or, peix, arròs, anís i matafaluga, terrissa i ceràmica, ametlles, dàtils, figues, grana, oripell i fins i tot suro. A la segona meitat del segle XIV i al llarg del segle XV, els esclaus orientals adquiriren un gran pes en les mercaderies de retorn, a més de les indicades.¹⁴⁹

El comerç amb terres de l'Atlàntic

A la fi del segle XIII, tingué una repercussió molt favorable per al comerç català l'obertura i ampliació de vies directes de navegació cap a Andalusia, Portugal, Anglaterra i Flandes, després que el pas de l'estret de Gibraltar esdevingués més segur a causa de l'expansió territorial castellana a Andalusia.¹⁵⁰ Catalunya, Mallorca i el País Valencià passaren a ocupar des de llavors una posició més central en les línies de navegació i de comerç.

La península Ibèrica. Les relacions comercials amb Castella es desenvoluparen per via terrestre pel que fa a tota la franja central (Castella la Vella, Castella la Nova i Extremadura) i Múrcia, amb importació de productes com llana, bestiar per al consum de carn, cavalls, fusta, peix salat, i exportació de robes, espècies, oli i productes de redistribució, a més de cereal i vi, que circulaven en totes dues direccions segons les anyades.¹⁵¹ L'exportació de teixits catalans i valencians (aquests almenys des de 1338) i la redistribució de draps francesos a través de València i d'Aragó foren molt importants. Era un intercanvi favorable als catalans o als valencians perquè oferien mercaderies amb més valor afegit. No sembla que tingués gai-

re repercussió, per la mort del monarca, la mesura proteccionista decretada pel rei castellà Enric III el 1406 prohibint la importació de draps de la Corona catalanoaragonesa, probablement per potenciar-ne la fabricació a Castella.¹⁵²

La via marítima s'usà per al comerç amb l'Andalusia atlàntica, principalment amb Sevilla, des de la fi del segle XIII. Els catalans tenien a la ciutat franquícies comercials, un barri, llotja i cònsol des de 1282 i 1284. El procés de la lleuda de Tortosa indica viatges cap a Sevilla el 1267 i el 1272. Els mallorquins també hi acudiren en bon nombre: hi portaren safrà, pebre i mercaderies diverses. Alguns aprofitaren la base sevillana per a anar a la costa atlàntica del Marroc. Els incidents no hi mancaren. La presència de catalans a Andalusia resultà afectada per les guerres entre la Corona catalanoaragonesa i Castella, que sovint significaren la pèrdua de la situació privilegiada que hi tenien. Els mercaders valencians també mercadejaven amb Sevilla i amb Cadis, com ho demostren els contractes de nòliti trobats, bé que tampoc no són indicatiu d'un corrent comercial de gran volum en el primer terç del segle XIV.¹⁵³

La presència de mercaders catalans i mallorquins a Sevilla està ben documentada fins cap a 1348.¹⁵⁴ A mitjan segle XIV, el port de Cadis començà a desplaçar el de Sevilla en l'interès dels catalans i els valencians i a la fi del XV l'havia substituït totalment, juntament amb els de Sanlúcar de Barrameda i El Puerto de Santa María. Catalans, valencians i mallorquins portaven a Andalusia, durant el segle XIV, safrà, arròs, figues, coltells, corall, espècies, vi de Morvedre i de Tarragona, pega i esclaus orientals i també musulmans i s'enduïen oli, blat, cigrons, tonyina i altre peix salat, cuirs, mercuri i a vegades blat.¹⁵⁵ Durant el decenni de 1340, els mallorquins visitaren sovint les Canàries, cercant d'obrir nous mercats profitosos; també els catalans s'hi interessaren.¹⁵⁶

Catalans, valencians i mallorquins acudien igualment als ports gallecs. Per exemple, hi ha notícia d'un viatge a Galícia d'un valencià, Tomàs Valentí, amb la seva galera, vers 1304. D'altra banda, transportistes gallecs i portuguesos portaren grans quantitats de peix cap a terres catalanes durant molts anys fins al primer terç del segle XV. El febrer de 1434 (època de quaresma) arribaren a Barcelona set milions d'unitats de sardines salades (era el que arribava en un any a València a la fi del segle XV) i dotze mil unitats de lluç sec. En el primer terç del segle XV, alguns valencians ja anaven a Galícia a buscar ells mateixos el peix i també ho va fer el 1442 un mercader de Cotlliure que volia transportar sardina a Barcelona amb un vaixell gallec. Els catalans podien proveir-se igualment a Andalusia amb el peix que tradicionalment hi portaven els vaixells de Galícia, i també hi podien adquirir la tonyina, que era pescada a les almadraves andaluses i portada a València o a Barcelona tant per castellans com també per catalans o valencians ja des del darrer terç del segle XIV.¹⁵⁷

A la fi del segle XV es registrà un augment extraordinari de les relacions comercials amb els ports atlàntics, amb Andalusia —és a dir, amb l'Andalusia atlàntica, ja que la

mediterrània era coneguda encara com a regne de Granada—, amb Portugal i amb Galícia. A més, Andalusia es convertí a la fi del segle XV en la plataforma usada pels mercaders catalans en els seus negocis amb Flandes o Anglaterra i punt d'enllaç entre la ruta d'Occident i la d'Orient; fou el seu centre redistribuïdor de mercaderies, com veurem.

Les exportacions de Catalunya a Andalusia foren de fruita seca: avellanes i ametlles, potser només per a reexportar-les a Flandes o a Anglaterra. També safrà, objectes manufacturats de vidre, ganivets, pintes, boles de corall, estoigs, etc. Les peces de teixit de llana fabricades a Catalunya, que eren la base del comerç català al Mediterrani central i oriental, apareixen aquí solament de manera simbòlica. També s'hi enviaren productes de procedència més llunyana, com canyella, fusta de sàndal i alguna quantitat d'un tint, el verdet. El comerç dels mallorquins en aquest sector fou molt limitat a la segona meitat del segle XV. En canvi, el comerç de València amb Andalusia fou ben actiu. Hi exportà teixits de llana, ceràmica fina valenciana, vi de Morvedre, armes, mobles, cofres, etcètera.

Andalusia fou la principal proveïdora de cuirs i sumac per a la indústria de les pells adobades, una de les més antigues a Catalunya. La producció local de la Corona catalanoaragonesa i els cuirs nord-africans, antics proveïdors, no devien bastar ja i per això els artesans i els mercaders catalans en compraren tant a Galícia com, en mesura més gran, a Andalusia, on la ramaderia havia augmentat molt per la gran abundància de terra no conreada dedicada a pastures. Mentre que el 1404 els cuirs barbarescos representaven un terç de les importacions de cuirs a Barcelona, cap al 1430 desaparegueren del mercat i el seu lloc fou ocupat pels cuirs andalusos, mentre que Mallorca continuà important cuirs barbarescos, almenys la meitat del total. Els valencians es proveïren a Andalusia de cuirs i sumac.

El peix salat, sardina i anxova principalment, però també peix assecat, com lluç i congre i també la tonyina, fou l'altre gran producte que els catalans, i també els valencians, anaren a buscar a Andalusia. Ja n'hem parlat. Al final del segle XV, l'explotació de les pesqueries africanes comportà un augment extraordinari de l'oferta de peix, que els catalans aprofitaren tant per a l'abastament intern com per a la redistribució pel Mediterrani occidental. També els patrons dels ports empordanesos de tradició pesquera, com Roses, Sant Feliu de Guíxols o Palamós, acudiren a Andalusia o a Portugal, amb els seus barrils buits, per omplir-los i transportar-los a la costa catalana, des d'on els redistribuïren per l'àmbit català i balear i, a més, per la costa occitana i italiana: Agde, Marsella, Gènova, Civitavecchia, per a proveir la populosa Roma, Nàpols, etcètera.

En els carregaments dirigits des d'Andalusia a Catalunya i a València apareixen altres productes: blat i ordi, dels quals tant Catalunya com la ciutat de València eren deficitàries, un elaborat del blat —el bescuit—, greixos animals, sagí o llard i alguna vegada també apareixen les panses, l'oli i el vi, en petites quantitats, malgrat que les terres catalanes eren productores de totes dues coses, i

també escaiola, senet —que era una planta medicinal—, llana, productes tèxtils elaborats —com ara camises—, grana, esclaus, etcètera.

Entre els productes que els catalans redistribuïen des d'Andalusia figuraven el ferro biscaí, la fusta de roure de Flandes, els cuirs irlandesos, els cuirs barbarescos —que a la fi del segle tornaren a aparèixer en el mercat—, la cera barbaresca, la goma, l'indi, l'or en moneda o en maça, que sovint les mateixes companyies catalanes portaren des de Salé a El Puerto de Santa María.¹⁵⁸

Cal parlar encara del sucre. La colonització de les illes de Madeira i de les Canàries determinà la implantació del conreu del sucre en aquestes illes i s'hi desenvolupà més ràpidament que al País Valencià, on també s'havia implantat. Un producte, doncs, que durant tant de temps havia circulat de l'Orient mediterrani a l'Occident, ara invertí la direcció a causa dels canvis polítics a l'Orient, que trastocaven les rutes comercials tradicionals, i dels nous conreus a l'Atlàntic. Alguns catalans contribuïren a aquests canvis, com Pere Benavent, que, al darrer decenni del segle xv, tenia un ingeni a Tenerife, anomenat Los Saucos, per bé que ell s'establí a Andalusia i el seu fill tingué el càrrec de vint-i-quatre de Jerez; negocià igualment a les Canàries Rafael Font, que s'establí a Cadis, ciutat de la qual fou regidor, però també de San Cristóbal de La Laguna, a Tenerife. Alguns valencians volgueren entrar també en el negoci del sucre d'aquesta zona i l'any 1503 constituïren una societat per a refinar-ne a Cadis, a El Puerto de Santa María o a les Canàries. Els catalans comerciaren molt amb les Canàries i Madeira, utilitzant les bases andaluses. També els valencians importaren sucre de les illes, malgrat la producció local.¹⁵⁹

Cal tenir en compte també el comerç amb Portugal, destinació de pas cap a Anglaterra o Flandes o objectiu en ell mateix. El transport de peix cap a terres catalanes, a càrrec de transportistes portuguesos, fou un dels fenòmens més rellevants de la relació comercial mútua, però sabem que els mercaders catalans també freqüentaren Portugal. Els comptes de la companyia Mitjavila indiquen que hi portaven sucre, girofle, espic i draps de llana, concretament cadins, fets a la manera anglesa. Els mallorquins hi portaven pega, almenys el 1337; llavors ja hi havia una societat mallorquina que tenia factor a Lisboa. A vegades també s'hi enviava alguna captiva sarraïna i espases, però sovint ignorem la mena de mercaderies trameses; pel que fa a les mercaderies de retorn, només tenim notícia del peix salat. A més de Lisboa, són mencionats com a destinació els ports de Silves, Setúbal i Porto. Tenim notícia de mercaders catalans residents tant a Lisboa com a Porto; a la fi del segle xiv hi havia a Lisboa factors de la companyia de Guillem i Nicolau Pujades, per exemple.¹⁶⁰ Els mercaders catalans anaren a buscar blat a Portugal en temps de gran carestia, com el 1374, i en alguna altra ocasió barcelonins o valencians n'hi havien de portar; generalment, els catalans, mallorquins i valencians s'interessaven pel peix i els cuirs portuguesos, bé que els valencians sembla que hi adquirien també formatges i es-

claus. Tant des de Catalunya com des de València s'enviaven a Portugal draps i també vi de Morvedre, mentre que els mallorquins continuaven enviant-hi pega i sal. En el segle xv, les relacions mercantils amb Portugal augmentaren notablement: els catalans hi anaren a buscar peix i els valencians hi portaren arròs, safrà, espècies, ametlles, confitures, sucre, pastes, draps i ceràmiques.¹⁶¹

El comerç amb Anglaterra. Els mallorquins començaren a penetrar en el mercat anglès a la fi del segle xiii; el 1281, és documentat a Londres el primer mallorquí, Guillem Bona, que feia de patró de vaixells genovesos, i altres mallorquins i catalans el seguiren. Els enfrontaments francoanglesos a la darreria del segle xiii feren massa arriscada la navegació vers Anglaterra i Flandes, però la fi d'aquesta guerra el 1303 permeté relançar el comerç. Eduard I concedí la «Carta mercatoriana», que donava seguretat als mercaders, i ja el 1304 alguns mallorquins tornaren a mercadejar a Anglaterra, per bé que foren atacats i depredats per vaixells armats anglesos que encara pululaven per la zona marítima immediata. També ha estat assenyalada la presència de catalans a Southampton el 1311, portant ametlles, pells, ferro i mercuri.

Encara per afavorir el comerç, Eduard II concedí algunes franquícies als mercaders estrangers, i també als catalans, l'any 1312, i el 1326 hi hagué una nova carta de salvaguarda a favor dels mercaders estrangers just en el moment d'un conflicte d'Anglaterra amb França, mentre que el 1328 hi hagué una confirmació de la «Carta mercatoriana» per part d'Eduard III a favor dels mercaders d'Aragó, Catalunya i Mallorca; comprèn la tarifa d'impostos que havien de pagar per l'exportació de llana i cuirs i per l'entrada dels productes que portessin: draps tenyits de grana, seda, cera, etc. Aquestes llibertats foren confirmades per Eduard III el 1332, el 1337 i el 1338. L'aliança de Gènova amb França el 1338 l'apartà d'Anglaterra, cosa que facilità els negocis als mercaders catalans i valencians i també als de Mallorca, malgrat els incidents que de tant en tant es produïren.¹⁶²

El comerç amb Anglaterra no està gaire estudiat, però sabem que a partir de 1436, any en què començà a funcionar el servei regular de galeres mercants amb Flandes, s'incrementaren les relacions comercials amb Anglaterra, ja que aquest servei preveia escales a Southampton i a Londres. El 1439 començà la importació de llana anglesa, que abans només es comprava per revendre a Flandes, per tal de fabricar draps fins a Barcelona, una iniciativa promoguda pel govern de la ciutat amb l'objectiu de substituir les importacions flamenques que la constitució «Havents a cor» de les Corts catalanes de 1425 havia prohibit. Immediatament després de la Guerra Civil catalana de 1462-1472 no sembla que els mercaders catalans freqüentessin Anglaterra; en canvi, sí que ho van fer a la fi del segle xv, especialment la companyia Viastrosa, que també envià alguns vaixells a Irlanda. Pel que fa a València, a la fi del segle xv estan documentats alguns viatges a Anglaterra i algunes altres operacions, que semblen a càrrec d'estrangers.¹⁶³

El comerç amb Flandes. Durant el segle XIII, aquest comerç s'havia desenvolupat per via terrestre, especialment per la via del Roine. La primera notícia de la presència de catalans a Flandes és de 1267, ja que anaven a les fires de Lilla, i des de 1299, almenys, a Bruges, ciutat que posava en contacte el comerç de l'àrea germànica i el de l'àrea romànica. Un dels primers mercaders que hi trobem és Jaume Vilaseca, que residia a Dordrecht, a Holanda, entre 1299 i 1303 i que també tenia interessos a Londres.¹⁶⁴ De moment, la guerra angloflamenca i, després, la guerra francoanglesa no facilitaren el contacte marítim, que no es fa visible fins al començament del segle XIV.

Han estat força estudiats els intercanvis entre Flandes i Mallorca: el 1320, el rei de Mallorca, Sanç I, envià una galera reial a Flandes per mercadejar i l'any següent organitzà un comboi de galeres mallorquines per a aquest viatge, com les flotes anuals que hi enviaven els venecians. Sovint són els atacs de pirates anglesos a vaixells catalans, com un de 1325, els que ens informen del comerç amb Flandes tant de catalans com de valencians;¹⁶⁵ els atacs de pirates genovesos a vaixells catalans i mallorquins, durant la guerra de 1331-1336 de la Corona catalanoaragonesa i de Mallorca contra Gènova, també són font d'informació perquè solien atacar a les costes del regne de Granada.¹⁶⁶ Consta que alguns mercaders valencians enviaren comandes a Flandes els anys 1332 i 1336, bé que no se sap per quin mitjà. Des que s'inicià la Guerra dels Cent Anys entre anglesos i francesos, el 1337, els mercaders catalans i mallorquins foren víctimes d'incidents tant prop de Flandes com de Castella, ja que aquest estat era aliat de França. Flandes reconegué com a rei Eduard III d'Anglaterra, el qual lliurà guiatge als catalans i als mallorquins en el seu nou domini.¹⁶⁷

Els catalans presents a Bruges s'havien constituït, l'any 1330, en una agrupació mercantil, amb dos còsols i un consell format per tots els mercaders catalans residents a la ciutat. Aquesta agrupació era, al mateix temps, una confraternitat religiosa; redactaren uns estatuts, copiats en un llibre, on recolliren també les ordinations i privilegis concedits als mercaders catalans a Flandes.¹⁶⁸ En aquesta època negociaven a Flandes tant la companyia Civader-Sitges, constituïda el 1329, amb seus a Barcelona, València, Mallorca i Flandes, com la companyia Mitjavila, que hi feia trameses tant des de Barcelona com des de Mallorca o des de València. Hi enviava espècies, cotó, alum i formatges. Les trameses des de Flandes cap a Barcelona es feien sovint per la via terrestre. L'any 1352, els mercaders catalans obtingueren salconduit del comte de Flandes i novament n'obtingueren un altre, el 1389, del duc de Borgonya, senyor de Flandes, que a més concedí privilegis als súbdits del rei d'Aragó, tot esmentant en particular els mercaders de Barcelona, que hi portaven vins i llanes. Des d'abans d'aquesta data, entre 1378 i 1379, la nació catalana devia ésser prou potent entre les altres presents a Bruges, ja que li fou assignada la vuitena part d'un emprèstit demanat per la ciutat als mercaders estrangers. Entre els catalans residents a Bruges els primers anys del segle XV,

figuraven Miquel de Manresa, Miquel Bruguerola i Pere Satria.¹⁶⁹

En el darrer terç del segle XIV, els barcelonins i els mallorquins sofriren novament captures per obra de corsaris anglesos quan anaven o tornaven de Flandes, en el context del conflicte entre França i Anglaterra, o bé naufragis amb confiscació dels béns salvats, i embargaments per necessitat de guerra durant la guerra de Castella contra Portugal, incidents que ens donen moltes notícies sobre el tràfic amb Flandes. Malgrat que es tracta de notícies fragmentàries i discontinues, podem establir, comptant també els viatges que sembla que no patiren incidents, que entre 1373 i 1388, però amb notícies només de cinc anys, hi hagué com a mínim onze viatges a Flandes, nou dels quals eren en vaixells catalans o mallorquins i dos en vaixells bascos.¹⁷⁰

La inseguretat de la ruta a Flandes a causa dels atacs dels corsaris anglesos portà els mercaders i els armadors de Barcelona i de Mallorca a demanar a Joan I, a les Corts de Montsó de 1389, la concessió de la tramesa de quatre galeres armades, dues per a Barcelona i dues per a Mallorca, amb privilegis d'armada reial, per tal de donar seguretat al transport de mercaderies. Per tal de garantir el carregament complet d'aquests vaixells fou prohibida la càrrega en qualsevol altre vaixell, nacional o estranger, tres mesos abans de sortir les galeres de Barcelona o de Mallorca i un mes i mig abans de la partença del port de l'Esclusa (Sluis), prohibicions que havien de quedar sense vigor tan bon punt les galeres estiguessin ben carregades. No era, doncs, una mesura proteccionista com diu Del Treppo, sinó monopolística de manera temporal, per evitar el fracàs de la iniciativa, ja que el nòlit devia resultar més car, com era més car el transport en galera, a causa del personal més nombrós que requeria. De les dues galeres atribuïdes a Barcelona, només tenim la seguretat que va anar a Flandes aquest any la galera grossa patronejada per Guillem Pujada. Estan documentats els viatges de la galera de la mercaderia a Flandes els anys 1390 i 1394 i una des de Mallorca el 1395, però també molts altres viatges de vaixells bascos que hi transportaven mercaderies de catalans i de valencians; per al retorn, foren usades alguna nau gallega i també algunes d'italianes. El 1397, hi havia el propòsit d'enviar dues galeres a Flandes, amb espècies, però no se sap si finalment hi foren trameses. Aquest seria el darrer viatge programat de les galeres de mercaderia durant molt de temps. Era un procediment costós, com ja hem dit, i tenia la competència de la muda veneciana, que s'aturava regularment a Mallorca, i també l'oferta de nòlits més convenients de la flota mercant castellana i de la mateixa flota catalana; només en moments de gran inseguretat es justificava l'ús de galeres. En el període de 1389 a 1399 anaren a Flandes, com a mínim, quatre galeres catalanes i mallorquines grosses, més onze naus i una barca, i encara onze naus castellanques i dues d'italianes, molt més de la mitjana d'un vaixell a l'any que indicava Del Treppo; encara hi predominaven els vaixells catalans, valencians o mallorquins, tot i que el recurs a les marines mercants es-

trangeres ja era molt important, particularment els vaixells de Castella, i s'usaven sovint les galeres venecianes per portar mercaderies des de Flandes.¹⁷¹

Els mercaders valencians ja eren presents a Flandes el 1334 i aprofitaren el sistema dels viatges a aquesta destinació que feien escala a Mallorca, Barcelona i València, i a més també hi enviaren algun vaixell directament el 1394. Entre juny de 1395 i març de 1398, de les 213 naus que arribaren i sortiren del port de València, el vuit per cent ho va fer cap a Bruges, percentatge similar a la destinació de Gènova.¹⁷²

Dels primers anys del segle xv, tenim notícies, moltes inèdites, de cinc viatges d'anada o tornada de Flandes entre 1401 i 1406, totes relacionades amb incidents.¹⁷³ Caldria comparar les sortides de vaixells de diversos ports, perquè sovint feien escala a Mallorca, Barcelona i València. La ruta a Flandes era una de les més unitàries de tot el comerç de l'àrea catalana-valenciana-balear. Ens ho demostren amb escriu els documents ja comentats i sobretot les ordinacions del consolat de catalans a Flandes, redactades vers la fi del segle xiv. El consolat regulà el dret al transport dels seus membres i un tracte de favor per als vaixells catalans. Qui volia carregar d'anada havia de carregar també de tornada, els nòlits s'havien de fer públics i s'havia d'informar sobre les mercaderies compromeses i les escales fins a Mallorca, que es considerava el cap de línia. Durant els deu dies següents a la publicació del nòlit, hi havia temps per a fer les declaracions de les mercaderies que s'hi volguessin carregar. Els mercaders catalans tenien preferència sobre els de les altres nacions i cap català no podia noliejar una nau estrangera si n'hi havia una de catalana disposada a carregar, llevat que l'estrangera anés directament a Mallorca i la catalana no. La nau sortida de Bruges anava a Mallorca, on descarregava part de la mercaderia, i després anava a València, on tenia quinze dies per a descarregar, i finalment havia d'anar a Barcelona. La tardança a arribar a Barcelona era esmenada a vegades amb el transbord del càrrec a un dels molts vaixells que asseguraven el contacte de Mallorca amb Barcelona.

Mallorca i València eren les plataformes fonamentals en la ruta a Flandes, la primera perquè era el dipòsit dels productes africans i la segona perquè era la capital d'un país d'una agricultura molt rica de productes que interessaven molt a Flandes, com ara panses, figues, dàtils i aròs. La documentació ens mostra, però, que Barcelona no quedava despenjada del sistema, perquè, si no s'hi feia escala, les mercaderies es transbordaven al vaixell que anava al Nord des d'algun vaixell del cabotatge costaner, que formava una xarxa molt densa; a més, totes les companyies catalanes tenien factors a València i a Mallorca, on carregaven no solament mercaderies que els poguessin arribar de Barcelona, sinó també mercaderies locals. Els vaixells estrangers que anaven a Flandes, especialment genovesos i venecians, feien escala a Mallorca i a València i sovint en alguns dels ports valencians meridionals i no solien fer escala a Barcelona, mentre que els florentins sí que

n'hi feien. Mallorca no fou sempre cap de línia a Flandes i en alguns moments fou substituïda per Barcelona. Les marines estrangeres foren molt utilitzades en aquesta ruta, mentre que la flota mercant catalana es concentrà en altres rutes, especialment en el segle xv.¹⁷⁴

Durant el segle xv, els ports visitats a Flandes s'ampliaren amb Middelburg i Anvers i les relacions mercantils experimentaren un creixement important en alguns períodes; els barcelonins dominaren en gran proporció el comerç amb Flandes i Anglaterra i en els anys 1428-1429 el 87 % dels carregaments assegurats en aquesta ruta pertanyien a catalans. En contrast amb aquest predomini comercial, la implicació de la flota mercant autòctona en aquest sector baixà molt i, en canvi, augmentà força l'ús de la flota mercant de diverses ciutats italianes per transportar les mercaderies, cosa que sempre ha sorprès els historiadors;¹⁷⁵ no és cap fenomen estrany, però, perquè els genovesos també recorregueren sovint, almenys durant el segle xiv, a la flota mercant castellana per als viatges a Flandes.¹⁷⁶

En el període 1416-1440, durant deu anys en què hi ha informació, es registraren quaranta-quatre viatges a Flandes; però, comparant aquesta activitat amb la del Llevant, no arribava al cinquanta per cent d'aquesta darrera. Les empreses italianes d'Alfons el Magnànim desviaren vaixells catalans de la ruta de Flandes i segurament problemes de seguretat en el mar aconsellaren un nou intent d'instauració d'una ruta regular de galeres mercants a Flandes i al Llevant, que havia d'enllaçar aquests dos pols comercials tan importants; fou acordada el 1433 i començà a funcionar a partir de 1436, a càrrec de la Generalitat de Catalunya, seguint el model de la veneciana, fins al 1444. Durant aquests anys es realitzaren vuit viatges dobles (a Llevant i a Flandes), mentre que els viatges de les galeres a Flandes foren tres el 1436, quatre el 1438 i dos el 1439.

L'any 1440 fou imposada als catalans una represàlia o marca a Flandes per un afer de pirateria al Mediterrani, que es traduí en un impost sobre el moviment comercial procedent de Catalunya o dirigit a aquest territori i produí greus perjudicis al comerç dels catalans fins a l'extinció de l'impost l'any 1450. Deu ésser per aquest motiu que entre 1441 i 1453 hi hagué una certa contracció i només setze viatges a Flandes. Precisament l'any 1451, el rei Alfons el Magnànim organitzà un viatge a Ponent amb dues de les seves galiasses; com en el cas de les línies de galeres que s'havien intentat abans, el monarca imposà un monopoli d'aquestes galiasses durant uns mesos abans de la partença i després, per tal d'assegurar la càrrega completa dels vaixells. El rei no tenia cap intenció d'afavorir els seus súbdits, sinó de guanyar diners amb els nòlits i amb la càrrega de sucre sicilià, que li pertanyia per raons fiscals o patrimonials, i que portava a les galiasses; els diners guanyats així havien de sufragar les compres que pensava fer a Flandes: draps sumptuosos, cobrellits, draps d'Arràs i altres objectes de luxe per a la seva cort. No era la primera vegada que acudia a l'exercici del comerç; ho havia fet en altres ocasions amb el blat que li pertocava dels dominis

patrimonials, fent-lo vendre a Barbaria, a Venècia o al Llevant a fi d'obtenir ingressos.

El període de 1454 a 1463 fou de represa, però sense arribar als alts nivells de 1428-1440; incloent Mallorca, Del Treppo comptà una trentena de viatges a Flandes. La crisi provocada per la Guerra Civil catalana es manifestà més en el sector de Flandes que en d'altres. Del 1465 al 1485, a través de les assegurances, només s'ha pogut documentar un sol viatge a Flandes, el de les galeres florentines, que servís per a transportar mercaderies catalanes. Segons Del Treppo, aquesta ruta comercial s'hauria interromput i només s'hauria reprès, moderadament, cap a 1490, que és de quan en tenim dades perquè s'han conservat assegurances. És possible que la represa fos dificultada per la revolta de Bruges contra el duc Maximilià d'Àustria. El 1484, el duc animà els mercaders estrangers a abandonar la ciutat rebel i a instal·lar-se a Anvers; tingué un èxit parcial i temporal, fins que el 1488 els ho exigí i no pogueren tornar a Bruges fins després de la pau de 1493. Els mercaders catalans obtingueren l'avors a Bruges privilegis importants, tot i que finalment acabaren abandonant la ciutat el 1527 per instal·lar-se a Anvers, que era un port millor.

Entre 1485 i 1500, Del Treppo només trobà cinc viatges per a set anys.¹⁷⁷ No hi degué incloure els viatges a Flandes i a Anglaterra promoguts per catalans des d'Andalusia i assegurats normalment a Barcelona, un mínim de deu viatges en nou anys i quatre arribades de Flandes també a Andalusia amb mercaderies de catalans. Ja hem dit que, a la fi del segle xv, Cadis, Sanlúcar i El Puerto de Santa María serviren de base per al comerç català amb Anglaterra i Irlanda i amb Flandes. Hi acumulaven productes mediterranis, com ara fruita seca, ametlles i avellanes, panses, figues o oli de Mallorca, que hi trametien per a la reexportació posterior i afegien als carregaments de l'àrea catalana productes andalusos i sovint també del Magrib, a més dels orientals que a vegades les companyies catalanes hi enviaven directament des de la Mediterrània oriental. En els viatges de retorn del Nord, les mercaderies provinents dels ports de Flandes o d'Anglaterra eren transbordades, en els ports andalusos, als vaixells que feien habitualment les rutes del Mediterrani i no s'endinsaven a l'Atlàntic més enllà d'Andalusia o de Portugal, no pas perquè no ho poguessin fer, sinó perquè d'aquesta manera els nòlits devien resultar més econòmics.¹⁷⁸

Pel que fa a València, entre 1433 i 1451 hi hagué seixanta-set contractes d'assegurança en aquesta ruta, nombre que pot coincidir, o no, amb el de viatges, i que dona una mitjana aproximada de tres viatges anuals. A la fi del segle xv, aquest tràfic havia experimentat un gran descens, amb pocs viatges, que representaven un percentatge ínfim en el moviment total del port, amb partenes descentralitzades: Xàbia, Dénia i altres llocs i també, com en el cas català, alguns des d'El Puerto de Santa María, Madeira, Lisboa, Bordeus i fins i tot Quios. Els vaixells utilitzats eren majoritàriament italians o bascos i els mercaders valencians no hi participaren gaire; era més el negoci dels

italians o de flamencs residents a València, llevat dels mercaders conversos, que realitzaren trenta-dos contractes de nòlit amb aquesta destinació entre 1476 i 1501. José Hinojosa ha destacat l'impuls que per a l'agricultura especulativa, orientada a l'exportació, significà la fortíssima demanda de fruita assecada des de Flandes i el que això suposà per al desenvolupament de viles com Dénia o Alacant, on s'aturaven els vaixells genovesos, florentins o venecians que anaven a Flandes, i també els catalans. En canvi, els mallorquins tingueren molt poca presència en aquest àmbit a partir de 1439.¹⁷⁹

El productes enviats a Flandes eren les espècies importades de l'Orient, que s'hi revenien amb profit, i el safrà, que era l'única producció agrícola catalana orientada a l'exportació, bé que també cal afegir-hi els pinyons i les avellanes, totes dues especialitats catalanes, i les ametlles, que tant podien procedir de Catalunya com de València. Segons la companyia Datini, les ametlles podien proporcionar a Bruges un guany del cinquanta per cent. Entre els productes valencians més preuats, hi havia l'arròs, les panses i les figues seques, els dàtils, el comí i la matafaluga, el vi i l'oli, que podia procedir tant de Catalunya com de València o de Mallorca, però sobretot d'aquests darrers territoris, i el sucre, que podia tenir orígens diversos: oriental, sicilià, valencià o de Madeira. Entre els productes tintoris, cal destacar la grana i l'alasfor, i entre els productes manufacturats, hi figuren les armes, sabó, ceràmica fina valenciana i objectes de vidre catalans; els mallorquins també hi enviaven cuirs bovins del Magrib i or en barra. Als ports andalusos s'hi afegien productes locals, com ara vi, tàperes, olives, llimones, corns de bou, tonyina o cera.

De Flandes, els catalans importaven, sobretot, els famosos draps fabricats a la regió, que eren robes de luxe. La importació de draps flamencs i brabançons era el negoci fonamental de grans companyies catalanes com les Llobera-Junyent, Alba, Manresa, Font i Aguilar. Per aquest motiu, hi hagué una gran resistència contra la posada en vigor de la constitució (llei parlamentària) «Havents a cor» (1425), que prohibia aquestes importacions, ja que es considerava que suposaven un drenatge de diners massa important; sembla que aquesta disposició provocà una depressió a la draperia de Courtrai, tants eren els draps exportats pels catalans. Sembla que la prohibició es devia haver relaxat el 1433, quan fou proposada la línia regular de galeres per comunicar Alexandria i Flandes, perquè les importacions que podien venir en cada galera foren valorades en 100.000 lliures, 50.000 de les quals haurien estat el preu dels draps fins, mentre que les 50.000 restants corresponien a teles diverses, coure, estany, roja, agulles de cap, barrils de fil de ballesta o fusta de roure. Els historiadors opinen que la balança del comerç amb Flandes fou deficitària per als catalans, ja que les importacions sobrepassaven el valor de les exportacions.¹⁸⁰

Hem seguit la construcció de la xarxa comercial catalana des dels orígens en època comtal, en el segle XII, fins al final del segle xv i l'esforç d'uns mercaders que saberen

introduir-se en els mercats propers i en els llunyans, afrontant els perills que suposaven llavors els viatges. Hem destacat que Catalunya no tenia matèries primeres importants, però a poc a poc els mercaders saberen trobar els productes agrícoles o manufacturats que podien tenir èxit als diferents mercats i amb la seva demanda n'estimularen la producció. Foren hàbils també en la redistribució de les mercaderies. L'expansió territorial amb les conquestes de Mallorca i del País Valencià reforçà la xarxa comercial catalana perquè, un cop repoblades aquestes terres, s'hi incorporaren, primer Mallorca, ja a mitjan segle XIII, i després València, a partir del segle XIV, amb una certa regularitat. La formació d'una flota mercant acompanyà el desplegament comercial, tot i que en el segle XV els mercaders hagueren de recórrer sovint al transport d'altres flotes. La flota apta per a viatges a llarga distància d'un tonatge considerable i ràpida es completà amb una munió de barques i llaguts, que formaren una espessa xarxa de cabotatge destinada a assegurar el transport i la redistribució de mercaderies entre els tres territoris de l'àrea catalana. En conjunt, fou una flota important; així la veié Federigo Melis a través de les opinions dels mercaders italians contemporanis.¹⁸¹ Hem seguit l'expansió del comerç català, des del segle XIII fins a mitjan segle XV, quan la xarxa comercial catalana era una de les tres o quatre més importants de la Mediterrània, malgrat les crisis causades per les guerres, especialment la de 1462-1472, de la qual ja s'havia recuperat al darrer decenni del segle. Hem seguit l'evolució en les diverses àrees comercials, analitzant la presència a cadascuna de mercaders catalans, mallorquins o valencians i el pes divers de cada col·lectiu en aquestes àrees i la seva complementarietat, tot recollint la bibliografia especialitzada en cada aspecte. És una síntesi que no s'havia fet i que espero que sigui útil.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Manuel RIU. «El redreç del comerç català a l'alta edat mitjana». A: *El comerç en el marc econòmic de Catalunya*. La Magrana i Institut Municipal d'Història, Barcelona 1983, p. 25-53.
- [2] Stephen BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents: 1096-1291*. Seminari d'Història de Barcelona i Proa, Barcelona 2000, esp. p. 200-210 i 253-277.
- [3] José Ramon MAGDALENA NOM DE DÉU (versió catalana, introducció i notes). *Libro de viajes de Benjamín de Tudela*. Riopiedras, Barcelona 1982, p. 120 i 121.
- [4] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, reedició anotada i revisada per E. Giral i Raventós i Carme Batlle i Gallart. Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, Barcelona 1961-1963, vol. II, doc. 5., p. 12-13.
- [5] Antoni RIERA MELIS. *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV. Las repercusiones arancelarias de la autonomía balear (298-1311)*. CSIC. Instituto de Etnología, Geografía e Historia, Madrid-Barcelona 1986, p. 49-52.
- [6] Informació sobre el comerç d'esclaus a: *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts al Mediterrani medieval*. Col·loqui internacional (Barcelona 1999). Ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol i Josefina Mutgé i Vives. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2000.
- [7] Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich a mediados del siglo XIII*. Colomer Munmany SA, Vic 1967.
- [8] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Emprius i béns comuns a l'edat mitjana». A: *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Primeres Jornades (Alguaire, 30 març-1 abril 1995). Ed. a cura de Joan J. Busqueta i Enric Vicedo. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1996, p. 33-65, concretament p. 46-47. <<http://hdl.handle.net/10261/25208>>. Sobre l'elaboració de la pega: Manuel RIU. «Transhumància de la vall de Lord a les comarques centrals de Catalunya». A: *I^a Asambleu Intercomarcal del Penedès y Conca d'Òdena*, Martorell 1950, p. 150-160, concretament p. 160; Jaume OLIVER. «El delme de la pega de la Seu d'Urgell a Andorra en els inicis del domini feudal del pastoralisme pirinenc». A: *Annals de l'Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Barcelona*, 1996, p. 157-168; Albert FÀBREGA. «La pega vegetal. Producció i pluriactivitat pagesa». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 19 (2006) (*Pluriactivitat en el camp català*), p. 69-104.
- [9] Francesc RAFAT I SELGA. *Masos, safrà, occitans i pesta negra. Estudis d'història de la Catalunya central*. Centre d'Estudis del Bages, Manresa 1993; Francesc RAFAT I SELGA. «Manresa en l'exportació de safrà durant el segle XIV». *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, núm. 9 (1994) (*La crisi de l'edat mitjana a la Catalunya Central*), p. 7-25; Pere VERDÉS I PIJUAN. «Una espècia autòctona: el comerç del safrà a Catalunya durant el segle XV». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 31/2 (2001), p. 757-785.
- [10] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Fígues, panses, fruita seca i torrons». A: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*. XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma de Mallorca, 1995). Govern Balear. Conselleria d'Educació, Cultura i Esports, Palma de Mallorca 1996, p. 191-208. <<http://hdl.handle.net/10261/24282>>; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Fruita seca i fruita assecada, una especialitat de l'àrea econòmica catalana-valenciana-balear». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 31/2 (2001), p. 883-943. <<http://hdl.handle.net/10261/23451>>
- [11] Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Les aljames sarraïnes de la governació d'Oriola en el segle XIV*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1988, p. 84, 102-103, 105, 107 (per a l'alasfor); p. 114-118 (per a la sosa i per la grana). Cf. també per a la sosa i la grana: Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Emprius i béns comuns...», p. 59-61 i 64.
- [12] Jacqueline GUIRAL HADZIOSOFF. «Le sucre à Valence au XVe et XVIe siècle». A: *Manger et boire au Moyen Âge*. Actes du Colloque de Nice, 1982. Niça 1984, p. 119-129;

- Jacqueline GUIRAL HADZIOSSIF. «La diffusion et la production de la canne à sucre. XIIIe-XVIe siècles». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 225-245; David IGUAL LUIS. «Sucre i comerç internacional al voltant del 1500». A: *Sucre i Borja. La canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*. Casa de Cultura, Gandia 2000, p. 89-107; Damien COULON. «El comercio catalán del azúcar en el siglo XIV». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 31 (2001), p. 727-756.
- [13] Federigo MELIS. «La llana de l'Espanya mediterrània i de la Berberia occidental en els segles XIV-XV». A: *València, un mercat medieval*. Ed. a cura d'Antoni Furió. Diputació Provincial de València, València 1985, p. 61-80; Coral CUADRADA. «El paper de la llana menorquina segons la documentació datiniana: mecanismes i estratègies comercials». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 11 (1997-1998) (*Homenatge al doctor Riu*, vol. 1), p. 391-407.
- [14] Jean Claude HOCQUET. «Ibiza, carrefour du commerce maritime et témoin d'une conjoncture méditerranéenne (1250-1650 env.)». A: *Studi in memoria di Federigo Melis*. Vol. I. Nàpols 1978, p. 493-526, concretament p. 500 (trad. cast.: Jean Claude HOCQUET. *Comercio marítimo en el Mediterráneo medieval y moderno*. Grupo de Investigación, Toponimia, Historia y Arqueología del Reino de Granada, Granada 2002); Jacqueline GUIRAL HADZIOSSIF. «Le sel d'Ibiza et de La Mata à la fin du Moyen Âge». A: *Le sel et son histoire. Actes du Colloque de l'Association Interuniversitaire de l'Est*. Nancy 1981, p. 93-106; Jaume SASTRE MOLL. «La exportación de sal y de pez de Ibiza 1327-1343». A: *Estudios de historia económica*, 1986, p. 49-71; José HINOJOSA MONTALVO. «Comercio y sal en el Cap de Cerver (Orihuela) en la Baja Edad Media». A: *Investigaciones Geográficas*, Alacant 1995, p. 191-201.
- [15] Miguel GUAL CAMARENA. «Para un mapa de la industria textil hispana en la Edad Media». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 4 (1967), p. 109-168; Manuel RIU RIU. «Aportación a la organización gremial de la industria textil catalana en el siglo XIV». A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. II. Barcelona 1962, p. 547-559; Antoni RIERA MELIS. «Els orígens de la manufactura tèxtil medieval a la Corona catalanoaragonesa (c. 1150-1298)». A: *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XV. VII Centenari de la sentència arbitral de Torrellas, 1304-2004*. XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, 9-14 setembre 2004). Vol. I. Universitat de València, València 2005, p. 821-901; Claude CARRÈRE. *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*. Vol. I. Curial, Barcelona 1978, p. 401-408 i 439-442 (trad. de: Claude CARRÈRE. *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés*. 2 v. Mouton, Paris-l'Haia, p. 401-408 i 439-442).
- [16] Guy ROMESTAN. «Els mercaders llenguadocians en el regne de València durant la primera meitat del segle XIV». A: *València, un mercat medieval*. Ed. a cura d'Antoni Furió. Diputació Provincial de València, València, 1985, p. 175-263 (trad. de: Guy ROMESTAN. «À propos du commerce des draps dans la Péninsule Ibérique au Moyen Âge: Les marchands languedociens dans le royaume de Valence pendant la première moitié du XIVe siècle». *Bulletin Philologique et Historique. Comité des Travaux Historiques et Scientifiques (Actes 94e Congrès National des Sociétés Savantes)*, 1972, p. 115-192); Guy ROMESTAN. «Les relations commerciales entre Montpellier et Valence dans la première moitié du XIVe siècle». A: *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. III, València 1973, p. 243-253; Paulino IRADIEL. «En el Mediterráneo occidental peninsular: dominantes y periferias dominadas en la Baja Edad Media». *Áreas. Revista de Ciencias Sociales* (Múrcia), 1986, p. 64-77, especialmente p. 66-67; Antoni RIERA MELIS. «Els orígens de la manufactura tèxtil...»; Margalida BERNAT I ROCA. *Els «III Mestres de la Llana»: paraires, teixidors de llana i tintorers a Ciutat de Mallorca (s. XIV-XVII)*. Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca 1995; José BORDES GARCÍA. *Desarrollo industrial textil y artesanado en Valencia de la conquista a la crisis (1238-1350)*. Comité Económico y Social de la Comunidad Valenciana, València 2005; Germán NAVARRO. *El despegue de la industria sedera en la Valencia del siglo XV*. Generalitat Valenciana, València 1992.
- [17] Anthony PINTO. «Les sources notariales, miroir des cycles d'exportation du pastel languedocien en Roussillon et dans le nord-est de la Catalogne (s. XIVe-premier quart du s. XVe)». *Annales du Midi*, núm. 236 (2001), p. 423-455; Christian GUILLERÉ. «Le registre particulier d'un marchand de Montepulciano installé à Castelló d'Empúries, Taddeo Brunacini (1336-1340)». *Annales du Midi*, núm. 236 (2001), p. 509-549, concretament p. 513.
- [18] Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional de Barcelona i el mar del Nord (Bruges) al final del segle XIV*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002, p. 152-155 i 210-212. Sobre la roja, l'alum i altres productes esmentats, cf. Miguel GUAL CAMARENA. *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*. Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona 1968; Miguel GUAL CAMARENA. *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*. CSIC. Instituto de Geografía, Etnología e Historia, Barcelona 1981.
- [19] Josep Maria MADURELL I MARIMON. *El paper a les terres catalanes. Contribució a la seva història*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona 1972; Juan Vicente GARCÍA MARSILLA. «El papel y la seda. Auge y caída de dos industrias mudéjares en la Xàtiva medieval». A: *VII Simposio Internacional de Mudéjarismo. Teruel, 19-21 de septiembre de 1996*. Actas. Centro de Estudios Mudéjares. Instituto de Estudios Turolenses, Terol 1999, p. 77-82.
- [20] Marçal OLIVAR. *La ceràmica trescentista a Aragó, Catalunya i València*. Alpha, Barcelona 1952, i diversos treballs publicats a la seva *Obra dispersa*. Biblioteca de Catalunya, Barcelona 1991; Maria BARCELÓ CRESPI i Guillem ROSSELLÓ BORDOY. *Terrissa, Dades documentals per a l'estudi de la ceràmica mallorquina del segle XV*. Palma de Mallorca

- 1996; *Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània (s. XIV-XVII)*. XV Jornades d'Estudis Històrics Locals. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1997; Pedro LÓPEZ ELUM. *Los orígenes de la cerámica de Manises y de Paterna (1285-1335)*. València 1984; Antonio TORREMOCHA SILVA. «La cerámica mudéjar valenciana hallada en Algeciras, San Fernando y Ceuta como testimonio de intercambios comerciales entre la Corona de Aragón y la región del Estrecho en la segunda mitad del siglo XIV». A: *Relaciones entre el Mediterráneo cristiano y el Norte de África en época medieval y moderna*. Ed. a cura de Carmen Trillo San José. Universidad de Granada, Granada 2004, p. 287-360.
- [21] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 431-439.
- [22] Sobre l'esparg i la fabricació de cordes a les terres valencianes meridionals, Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Les aljames sarraïnes...*, p. 110-112; Germán NAVARRO ESPINACH. «Los huertos de sogueros de Valencia y Castellón: Una larga tradición artesanal nacida en la Edad Media». *Estudis Castellonencs*, núm. 8 (1998-1999), p. 303-345.
- [23] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol I, p. 408-411; Joaquín APARICI MARTÍ. «La manufactura del jabón en el Castelló medieval». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXXXI (2005), p. 423-435; Josefina MUTGÉ I VIVES. *L'aljama sarraïna de Lleida a l'edat mitjana. Aproximació a la seva història*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1992, p. 53-56.
- [24] M. Carmen RIU DE MARTÍN. «La manufactura del vidrio y sus artífices en la Barcelona bajomedieval». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38/2 (2008), p. 585-609; Sílvia CAÑELLAS I MARTÍNEZ i M. Carme DOMÍNGUEZ RODÉS. «Els forns de vidre a Barcelona i la seva rogalia (segles XV-XVI)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38/2 (2008), p. 611-637; Margalida BERNAT I ROCA i Jaume SERRA I BARCELÓ. «El forn de vidre del carrer de Can Burgos. Nòtules per a l'estudi del vidre medieval i post-medieval a Mallorca». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 48 (1992), p. 91-113.
- [25] Claude CARRÈRE. *Barcelona*, vol. I, p. 422-423.
- [26] Claude CARRÈRE. *Barcelona*, vol. I, p. 423-431; Lluïsa VILASECA BORRÀS. «El gremi de blanquers i assaonadors de Reus». V Certamen. Centre de Lectura, Reus 1952, p. 607-761; Imma OLLICH I CASTANYER i Maria OCAÑA I SUBIRANA. «El treball artesanal i el comerç de la pell a l'edat mitjana. Una arqueta baixmedieval conservada al Museu de l'Art de la pell de Vic». *Ausa*, núm. XVIII/142 (1999), p. 297-303; Joaquín APARICI MARTÍ. «La manufactura medieval dels cuiros. Les ordenacions tècniques de Sogorb». *Estudis Castellonencs*, núm. 8 (1998-1999), p. 429-443; Anna Maria CORREDOR I PLAJA. «Roldors i adoberies a Pals». *Estudis del Baix Empordà*, núm. 22 (2003), p. 141-156.
- [27] Per a l'època inicial, cf. Stephen BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents...* Per al final del segle XIV i el XV: Claude CARRÈRE. *Barcelona...*; Mario DEL TREPPO. *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa al segle XV*. Vicens Vives, Barcelona 1976 (trad. de: Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*. L'Arte Tipografica, Nàpols 1972). Antoni RIERA MELIS, Gaspar FELIU i MONFORT. «Activitats econòmiques» in Jaume SOBREQÜÉS i CALLICÓ, (dir.), *Historia de Barcelona*, 3. *La ciutat consolidada* (segles XIV i XV), Ajuntament de Barcelona. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992, pp. 137-272.
- [28] Jacqueline GUIRAL HADZIOSSIF. *València, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*. Institució Alfons el Magnànim, València 1989.
- [29] El primer quart del segle XIV ha estat estudiat per Antoni RIERA MELIS. *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca...* Un període més llarg, però analitzat desigualment, a David ABULAFIA. *Un emporio mediterráneo. El reino catalán de Mallorca*. Omega, Barcelona 1996 (trad. de: David ABULAFIA. *A Mediterranean Emporium: The Catalan Kingdom of Majorca*. Cambridge University Press, Cambridge-Nova York 1994).
- [30] Antoni RIERA MELIS. «Perpiñán, 1025-1285. Crecimiento económico, diversificación social y expansión urbana». A: *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*. Ed. a cura de David Abulafia i Blanca Garí. Omega, Barcelona 1996, p. 1-61.
- [31] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Navegació, ports i comerç a la Mediterrània de la baixa edat mitjana». A: *Actas V Jornadas internacionales de Arqueología subacuática. Comercio, redistribución y fondeaderos. La navegación a vela en el Mediterráneo* (Gandia, 8-10 novembre 2006). Ed. a cura de José Pérez Ballester i Guillermo Pascual. Universitat de València, València 2008, p. 113-166, on s'indica la bibliografia local. <<http://hdl.handle.net/10261/23419>>
- [32] Enric GUINOT RODRÍGUEZ. «La Corona d'Aragó a la Mediterrània: crisi política i expansió marítima (1270-1305)». A: Ernest BELENGUER (dir.). *Història de la Corona d'Aragó*. Vol. I. Edicions 62, Barcelona 2007, p. 125-167, concretament p. 164-165. Sobre els inicis de l'organització comercial de València, cf.: Juan Leonardo SOLER MILLA. «Jaime I y el Mediterráneo: La expansión mercantil de la Corona de Aragón». *VII Seminario Internacional de Historia Medieval Jaime I (1208-2008)*, en curs de publicació; David IGUAL LUIS. «L'economia comercial i marítima de València durant el regnat de Jaume I». A: *Vuitè centenari del naixement de Jaume I*, en curs de publicació.
- [33] Partidaris de la primera tesi: Agustín RUBIO VELA. «Ideologia burgesa i progrés material a la València del trescents». *L'Espill*, núm. 9 (1981), p. 11-38; Agustín RUBIO VELA. «Don Juan Manuel, Valencia y el comercio con Castilla en la primera mitad del siglo XIV». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXIII (1987), p. 391-415; Agustín RUBIO VELA. «El segle XIV». A: Ernest BELENGUER (cur.). *Història del País Valencià*. Vol. II. Edicions 62, Barcelona 1989, p. 181-185; Antoni FURIÓ. *Història del País Valencià*. Tres i Quatre, València 2001,

- p. 87-102. Partidaris de la segona tesi: Paulino IRADIEL. «En el Mediterráneo occidental...», p. 65-77; Paulino IRADIEL. «El segle xv. L'evolució econòmica». A: Ernest BELENGUER (cur.). *Història del País Valencià*. Vol. II. Edicions 62, Barcelona 1989, p. 267-291; Paulino IRADIEL. «València y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón». A: *La Corona d'Aragó. El regne de València en l'expansió mediterrània (1238-1492)*. Corts Valencianes, València 1991, p. 81-88, i a: *En las costas del Mediterráneo occidental...*, p. 155-169, concretament p. 160-162; Paulino IRADIEL. «El comercio en el Mediterráneo catalano-aragonés: espacios y redes». A: *Comercio y hombres de negocios en Castilla y Europa en tiempos de Isabel la Católica*. Ed. a cura de H. Casado Alonso i A. García Baquero. Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, Madrid 2007, p. 123-150; Enrique CRUSELLES GÓMEZ. *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media (1380-1450)*. Milenio, Lleida 2001, p. 26-30.
- [34] Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales y rutas mercantiles marítimas en Valencia durante la primera mitad del siglo XIV*. Tesi de llicenciatura presentada a la Universitat d'Alacant, Departament d'Història Medieval i Moderna, 2004, que he pogut consultar per amabilitat de l'autor.
- [35] Un resum de les diverses opinions respecte a la crisi de la baixa edat mitjana a: Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge: Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine*. Casa de Velázquez i Institut Europeu de la Mediterrània, Madrid-Barcelona 2004, p. 5-6 i 607-612.
- [36] Jaume SOBREQÜÉS CALLICÓ. «La Peste Negra en la Península Ibérica». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 7 (1970-1971), p. 67-102; Paul H. FREEDMAN. *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Eumo, Vic 1993, p. 177-201 (trad. de: Paul H. FREEDMAN. *The origins of Peasant Servitude in Medieval Catalonia*. Cambridge University Press, Cambridge-Nova York 1991).
- [37] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Jurisdicció i control de la navegació a la ribera i mar de Barcelona». *Anales de la Universidad de Alicante. II. Historia Medieval*, núm. 12 (1999), p. 113-133. <<http://hdl.handle.net/10261/21705>>
- [38] Ramon GUBERN. «La crisis financiera de 1381 en la Corona de Aragón». A: *Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Riassunti delle Comunicazioni*. Florència 1955, p. 236-238; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «Le attività e le operazioni della banca trecentesca di Pere Descaus e Andreu d'Olivella». *Medioevo. Saggi e Rassegne*, núm. 15 (1991), p. 109-182; Gaspar FELIU MONTFORT. «El maestro racional de la Corona de Aragón y la revisión de cuentas de la Taula de Canvi de Pere des Caus y Andreu d'Olivella». A: *IX Congreso de la Asociación Española de Contabilidad y Administración de Empresas*. Vol. I. Salamanca 1997, p. 936-954; Gaspar FELIU MONTFORT. «La disputa por los libros contables en la quiebra de la Taula de Canvi de Pere des Caus y Andreu d'Olivella (1381)». *Revista Española de Financiación y Contabilidad*, núm. XXIII/120 (2004), p. 95-124.
- [39] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «Deuda pública, monarquía y ciudades en los países de la Corona de Aragón (siglos XIV y XV)». A: *Pagar al rey en la Corona de Aragón durante el s. XIV*. CSIC. Institución Milá y Fontanals, Barcelona 2003, p. 523-561, esp. p. 537-552.
- [40] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Mercaders, mariners i corsaris». A: *L'època de Colom. Catalunya a la segona meitat del segle XV*. Nadala de la Fundació Jaume I. Barcelona 1991, p. 50-61. <<http://hdl.handle.net/10261/25949>> També: Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia al final del segle XV». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 18 (1997), p. 301-334, concretament p. 302 i 319-320. <<http://hdl.handle.net/10261/24284>>
- [41] Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil del segle XV. Institucions, formes de govern i relacions socials i econòmiques (1472-1479)*. Curial, Barcelona 1981, p. 126-140. Manuel J. PELÁEZ. «Notas sobre las relaciones económicas entre Cataluña e Italia desde 1472 a 1516». A: *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*. Ed. a cura de Laura Balletto. Glauco Brigati, Gènova 1997, p. 977-978; M. DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 586; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Mercaders...»; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Navegació...»; Jaume VICENS VIVES. «Evolució de la economia catalana durante la primera mitad del siglo XV». A: *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Palma de Mallorca 1955, p. 5; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...».
- [42] Manuel RIU. «Barcelona dins el marc urbà de Catalunya i la Mediterrània». A: *Història de Barcelona*. Ed. a cura de J. Sobrequés. Vol. II. Ajuntament de Barcelona i Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1992, p. 333-366, concretament p. 358; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1983, doc. 4.
- [43] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els estats italians en els segles XI-XII». A: *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*. Ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol i Manuel Riu i Riu. Vol. I-1. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2009, doc. 43, p. 299-300.
- [44] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*. Colegio Notarial de Barcelona i CSIC. Departamento de Estudios Medievales, Barcelona 1973, doc. 39, p. 181-182.
- [45] Antoni RIERA MELIS. «Els orígens de la manufactura tèxtil...», p. 870.
- [46] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Nous documents sobre els catalans a les fires de la Xampanya». A: *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaime I de Aragón y su época* (Saragossa, 1976). *Comunicaciones*, 3-5. Institución Fernando el Católico, Saragossa 1982, p. 151-159. <<http://hdl.handle.net/10261/24281>>; Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich...*, p. 29-31 i doc 1, p. 41-42.

- [47] Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...* El procés serà analitzat per José Vicente Cabezuelo en un article de pròxima publicació, segons Juan Leonardo SOLER MILLA. «Jaime I y el Mediterráneo...».
- [48] Guy ROMESTAN. «Els mercaders llenguadocians...», p. 175-263; Guy ROMESTAN. «Les relations commerciales...», p. 243-253; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres.
- [49] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 38-43; Guy ROMESTAN. «Draperie roussillonnaise et draperie languedocienne dans la première moitié du XIVe siècle». A: *Fédération Historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon. XLIIe congrès* (Perpinyà 1969). Faculté des Lettres et Sciences Humaines, Montpellier 1970, p. 31-59; Joan REGLÀ. «El comercio entre Francia y la Corona de Aragón en los siglos XIII y XIV y sus relaciones con el desenvolvimiento de la industria textil catalana». A: *Primer Congreso Internacional de Pireneistas*. Instituto de Estudios Pirenaicos. CSIC, Saragossa 1950, extret de 23 p.
- [50] Des de Mallorca hi ha documentats tres viatges entre 1448 i 1480: Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil a Mallorca (1448-1480)». A: *La Mediterrània. Antropologia i història*. VII Jornades d'Estudis Històrics Locals (1988). Ed. a cura d'Isabel Moll Blanes. Govern Balear. Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Palma de Mallorca 1990, p. 161-172, concretament p. 162.
- [51] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Les relacions del comtat de Barcelona...», p. 172-176 i doc 43; C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO. *Codice diplomatico della Repubblica di Genova*. Roma 1936-1942, vol. I, doc. 56; *I Libri Iurium della Repubblica di Genova*, vol. I/2. Ed. a cura de Dino Puncuh i Antonella Rovere. Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, Roma 1996, doc. 3.
- [52] Michel BALARD. «Remarques sur les esclaves à Gênes dans la seconde moitié du XIIIe siècle». *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, núm. 80 (1968), p. 627-680. També s'hi refereix, però amb alguns errors cronològics, Charles VERLINDEN. *L'esclavage dans l'Europe médiévale*. Vol. II. *Italie. Colonies italiennes du Levant, Levant Latin, Empire Byzantin*. Gant 1977, p. 449-456. Cf. també Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç amb els estats italians en temps de Jaume I». A: *VIII Centenari del naixement de Jaume I*, vol. II, en curs de publicació.
- [53] ACA, C, reg. 40, f. 55r (1277, desembre, 30). Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Catalans i genovesos durant el segle XIII. El declivi d'una amistat». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 26/2 (1996), p. 783-823, concretament p. 792. <<http://hdl.handle.net/10261/24695>>
- [54] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç amb els estats italians...»; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980), p. 393-466, concretament p. 398. <<http://hdl.handle.net/10261/24688>>; Ferran SOLDEVILA. «Alguns aspectes de la política econòmica de Pere el Gran». *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (1957). Madrid 1959, p. 192-193; Jean-Pierre CUVILLIER. «Barcelone, Gênes et le commerce de blé de Sicile vers le milieu du XIIIe siècle». A: *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna* (1969), Bordighera 1974, p. 162; Carlos LALIENA CORBERA. «Licencias para la exportación de cereal de Aragón y Cataluña a mediados del siglo XIII». *Aragón en la Edad Media*, núm. XX (2008), p. 224-456, concretament p. 449. Cf. també Georges JEHEL. «La place de Majorque dans la stratégie politique et économique de Gênes aux XIIe et XIIIe siècles». A: *Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (XIII). *Comunicaciones*, I (1989), p. 104-105; David IGUAL LUIS i Germán NAVARRO. «Relazioni economiche tra Valenza e l'Italia nel Basso Medioevo». *Medioevo, Saggi e Rassegne*, núm. 20 (1995), p. 61-97, concretament p. 67; Carles RABASSA I VAQUER. «Funcions econòmiques del port de Peníscola durant la baixa edat mitjana». A: *La Mediterrània de la Corona d'Aragó. Segles XIII-XVI. VII Centenari de la Sentència arbitral de Torrelles 1304-2004*. XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, 2004). *Actes*, II. Ed. a cura de Rafael Narbona Vizcaino. Universitat de València i Fundació Jaume II el Just, València 2005, p. 1269-1290.
- [55] Renée DOEHAERD. «Les galères génoises dans la Manche et la Mer du Nord à la fin du XIIIe et au début du XIVe siècle». *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 1938, p. 5-76; Roberto SABATINO LÓPEZ. «Majorcans and Genoese on the North Sea Route in the Thirteenth Century». *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, núm. XXIX (1951), p. 1163-1179; Charles Emmanuel DUFOURCQ. *Aspects internationaux de Majorque durant les derniers siècles du Moyen Âge*. Universitat de Barcelona, Palma de Mallorca 1974, p. 9-10.
- [56] De moment, només hi ha documentats dos nòlts de València amb destinació a Gènova almenys en el primer quart del segle XIV: Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico (1230-1349)*. UNED i Netbiblio, la Corunya 2008, p. 177.
- [57] Rosa CALLURA CECCHETTI, Giovanna LUSCHI i Stella Maris ZUNINO. *Genova e Spagna nel XIV secolo. Il «Dricus Catalanorum» (1386, 1392-93)*. Università di Genova i Istituto di Paleografia e Storia Medievale, Bozzi-Gènova 1970.
- [58] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els italians...», p. 446-447; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «I mercanti italiani in terre catalane nei secoli XII-XIV». *Archivio Storico del Sannio*, núm. III (1998), p. 41-101, concretament, p. 67-68 i 94-95. <<http://hdl.handle.net/10261/23322>>; David IGUAL LUIS. *Valencia e Italia en el siglo xv. Rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo Occidental*. Bancaixa i Fundació Caixa Castelló, Castelló de la Plana 1998.
- [59] Coral CUADRADA. *La Mediterrània, cruïlla de mercaders (segles XIII-XV)*. Rafael Dalmau, Barcelona 2001, p. 154-159; Antoni M. ARAGÓ. «Fletes de géneros prohibidos desde el puerto de Barcelona a la Liguria (1358-1409)». A: *Atti del I^o Congresso Storico Liguria-Catalogna* (1969). Istituto Internazionale di Studi Liguri, Bordighera 1974, p. 211.

- [60] Stella Maris ZUNINO i Noemi DASSORI. *Genova e Spagna nel XIV secolo. Il «Drictus Catalanorum» (1421, 1453, 1454)*. Università di Genova. Istituto di Paleografia e Storia Medievale, Bozzi-Gènova 1970.
- [61] Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 162-165; Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil...», p. 162; M. DEL TREPPO. «Tra Genova e Catalogna. Considerazioni e documenti a chiusura del Congresso». A: *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna*. Bordighera 1974, p. 630-631 i 636-639; Antonella GRATI. «Barcelona nell'evoluzione dei rapporti economici tra Genova e la Corona d'Aragona (1493-1519)». A: *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta*. XVII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. Ed. a cura de S. Claramunt. Vol. I. Universitat de Barcelona, Barcelona 2003, p. 371-382.
- [62] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç amb els estats italians...». Sobre la negociació del tractat: Ferran SOLDEVILA. «Una ambaixada pisana a Pere el Gran (1277)». A: *Studi Storici in onore di Francesco Loddo Canepa*. Vol. II. Sansoni, Florència 1959, p. 329-338; Vicente SALAVERT Y ROCA. *Cerdeña y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón, 1297-1314*. Vol. II. CSIC, Madrid 1956, doc. 4. Cf. també: Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Panorama general de les relacions internacionals de Jaume I. Les relacions amb Itàlia», en curs de publicació a *VIII Centenari del naixement de Jaume I*. Sobre el consolat: Regina SÁINZ DE LA MAZA. «El consolat dei Catalani a Pisa durante il regno di Giacomo II d'Aragona. Notizie e documenti». *Medioevo. Saggi e Rassegne*, núm. 20 (1996), p. 195-221.
- [63] Rosa CALLURA CECHETTI, Giovanna LUSCHI i Stella Maris ZUNINO. *Genova e Spagna...*; Tito ANTONI, *I «Partitari» maiorchini del Lou dels Pisans relativi al commercio dei Pisani nelle Baleari (1304-1322 e 1353-1355)*. Pisa 1977.
- [64] Coral CUADRADA. *La Mediterrània...*, p. 154-159; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 160.
- [65] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els italians...», p. 394-428.
- [66] Patrizia MAINONI. «Compagnie iberiche a Milano nel secondo Quattrocento». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 419-428.
- [67] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, p. 82-92; Nenad FEJIC. «Les catalans à Dubrovnik et dans le Bassin Adriatique à la fin du Moyen Âge». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 429-452. Sobre els afers mercantils d'Alfons el Magnànim a Venècia: Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV», in *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, coord. Ricard Bellveser, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011, I, pp. 59-142. <http://handle.net/10261/44263>.
- [68] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, p. 34-35, 37, 193, 195 i 197-198 i doc. 2, 10, 12, 23, 37, 52, 55 i 58; Charles VERLINDEN. «L'esclavage en Sicile au Bas Moyen Âge». *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, núm. xxxv (1963), p. 16-17; Carme BATLLE I GALLART. «Les relacions entre Barcelona i Sicília a la segona meitat del segle XIII». A: *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona* (Palerm-Trapani-Erice 25-30 abril 1982). Volum II. *La società mediterranea all'epoca del Vespro. Comunicazioni*. Accademia di Scienze, Lettere e Arti, Palerm 1983, p. 147-185; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «Los Lull: una familia de la burguesía barcelonesa del siglo XIII». A: *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, p. 371-406, concretament doc. 5-10, p. 391-396; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 10; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç amb els estats italians...»; Rinieri ZENO. *Documenti per la storia del diritto marittimo nei secoli XIII e XIV*. Torí 1936, doc. 6, 8, 10, 12, 15, 16, 20-22, 25-27, 30, 33-41, 44-45, 49-52, 54, 57, 59-62, 64-65, 69-70, 72-76, 78, 82-83, 85-86, 88-92, 96, 100 i 109.
- [69] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 120 i 162; Henri BRES. *Un monde méditerranéen. Économie et société en Sicile 1300-1450*. École Française de Rome, Roma 1986, p. 103-133, 476-477, 510, 518, 523-527, 538-539, 545, 549-551, 564 i 566; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 119 i 122; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, p. 231; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres; Henri BRES. «La città portuale e il porto senza città nella Sicilia dei secoli XIV e XV». A: *Città portuali del Mediterraneo: Storia e Archeologia*. Actes del Congrès internacional (Gènova, 1985). Gènova 1989, p. 287-294; M. PELÁEZ. «Notas sobre las relaciones económicas...», p. 995-997.
- [70] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 58; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Catalans i genovesos...», p. 783-823, concretament p. 789; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç amb els estats italians...».
- [71] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 93-94 i 96; John DAY. «L'economia de la Sardenya catalana». A: *Els catalans a Sardenya / I catalani in Sardegna*. Ed. a cura de J. Carbonell i F. Manconi. Generalitat de Catalunya / Consiglio Regionale di Sardegna i Enciclopèdia Catalana / Cinisello Balsamo i A. Pizzi, Barcelona-Milà 1984, p. 15-24, concretament p. 19; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 82, 86 i 100; Marco TANGHERONI. *La città dell'argento. Iglesias dalle origini alla fine del Medioevo*. Liguori, Nàpols 1981; Marco TANGHERONI. *Aspetti del commercio dei cereali nei paesi della Corona d'Aragona*. Vol. I. *La Sardegna*. Càller 1981; Marco TANGHERONI. «L'economia e la società della Sardegna (XI-XIII secolo)». A: *Storia dei sardi e della Sardegna*. Vol. 2. *Il Medioevo*. Jaca Book, Milà 1987, p. 157-191; Laura GALOPPINI. «Le commerce des pâtes alimentaires dans les *aduanas sardas*». *Médiévales*, núm. 36 (1999), p. 111-127. Sobre el corall: Damien COULON. «Un élément clef de la puissance commerciale catalane: le trafic du corail avec l'Égypte et la Syrie». *Al-Masaq. Studia Arabo-Islamica Mediterranea*, núm. 9 (1996-

- 1997), p. 99-149; Francesco MANCONI. «La pesca e il commercio del corallo nei paesi della Corona d'Aragona al tempo di Alfonso il Magnanimo». A: *XVI Congresso di Storia della Corona d'Aragona* (Nàpols, 1997). Vol. II. Papparo, Nàpols 2000, p. 1133-1145; Roser SALICRÚ I LLUCH. «Una lluita per un mercat: catalans, algueresos i genovesos i el corall de Sardenya a la primeria del segle XVI». A: *La Corona catalano-aragonesa i el seu entorn mediterrani*. Ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol, Josefina Mutgé i Manuel Sánchez. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2005, p. 309-362; Corrado ZEDDA. «Il commercio del corallo e i contratti di ingaggio dei corallieri ad Alghero nel xv secolo». *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, núm. XIX (2001), p. 85-101; Corrado ZEDDA. *Cagliari. Un porto commerciale nel Mediterraneo del Quattrocento*. Roma-Nàpols 2001; Corrado ZEDDA. «La Sardegna nel '400: un crocevia sulla rotta del Levante». A: *XVIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. II. València 2005, p. 1351-1368; Corrado ZEDDA. «Sardegna e spazi economici nel Medioevo: una rilettura problematica». A: *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*. Ed. a cura d'A. Sesma. Gobierno de Aragón. Departamento de Cultura y Deporte, Saragossa 2009, p. 191-232.
- [72] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 99-108; Josep Maria MADURELL I MARIMON. «Contabilidad de una compañía mercantil trescentista barcelonesa (1334-1342)». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. XXXV (1965), p. 421-525, i XXXVI (1966), p. 457-546, concretament p. 472; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 37 i 72; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 183 i 202-210; José HINOJOSA MONTALVO. «Las relaciones comerciales entre Valencia e Italia durante la época de Alfonso el Magnánimo ("Cosos vedades")». *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, núm. x (1975), p. 439-510; Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil...», p. 162; Onofre VAQUER. «Comerç entre Mallorca i Nàpols després de la conquesta de 1443». A: *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo. Celebrazioni Alfonsine*. Papparo, Nàpols 2000, p. 1201-1219; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 165-169; Manuel J. PELÁEZ. «Notas sobre las relaciones económicas...», p. 985 i 988-989.
- [73] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els redemptors de captius: mostolafs, eixees o alfaquecs (segles XII-XIII)». *Medievalia*, núm. 9 (1990) (*Estudios dedicados al profesor Frederic Udina i Martorell*, vol. III), p. 85-106. <<http://hdl.handle.net/10261/23319>>
- [74] Arcadi GARCIA I SANZ. «Contractes comercials vigatans de principis del segle XIII». *Ausa*, núm. IV (1961-1963), p. 321-329; Carme BATLLE I GALLART. «Las relaciones comerciales de Barcelona con la España musulmana a fines del siglo XII e inicio del XIII». *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 6 (1987), p. 107-133, doc. 6; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 2. Sobre les lleudes: Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ i Sebastià RIERA I VIADER. «La lleuda de Barcelona del segle XII». A: *Miscel·lània R. Aramon i Serra*. Vol. IV. Curial, Barcelona 1984, p. 329-346, concretament p. 334-335; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. VIII; Miguel GUAL CAMARENA. *Vocabulario...*, doc. II, p. 65-69; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA i Coral CUADRADA. «Notes sobre l'eix comercial Barcelona-Mallorca-Barbaria». A: *XIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. Comunicacions*, I. *El regne privatiu de Mallorca i la Mediterrània*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1989, p. 33-47, esp. el quadre de les p. 44-46.
- [75] Pau CATEURA BENNÀSSER. «Mundos mediterráneos: El reino de Mallorca y el sultanato mameluco (siglos XIII-XV)». *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie III, *Historia medieval*, núm. 13 (2000), p. 85-101, concretament p. 92-93; M. Carme COLL FONT. «Aproximació a l'economia i la societat mallorquines de 1240 a través del Llibre manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca: cruïlla de gentes i de cultures (segles XIII-XV)*. Ed. a cura de Maria Barceló. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 2008, p. 213-227, concretament p. 223-224; Antoni RIERA MELIS. «La "Llicència per a barques" de 1284, una font important per a l'estudi del comerç exterior mallorquí del darrer quart del segle XIII». *Fontes Rerum Balea-rium*, núm. III (1979-1980), p. 121-140.
- [76] José Vicente Cabezuelo té previst publicar aviat un estudi sobre aquest procés. El comentari procedeix dels treballs de Juan Leonardo SOLER MILLA, «Jaime I y el Mediterráneo...» i *Métodos comerciales...*, p. 131.
- [77] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1995, p. 169-267 i 460-476; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. «Las asociaciones de fletadores mallorquines bajomedievales. ¿un intento de monopolización del comercio magrebí?». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 89-104; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. «Mallorca y el Magreb en la Baja Edad Media». A: *Relaciones entre el Mediterráneo cristiano y el norte de África en época medieval y moderna*. Ed. a cura de C. Trillo San José. Universidad de Granada, Granada 2004, p. 87-225; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. «Mallorca, centro económico mediterráneo: los intercambios comerciales con el área magrebí (siglos XIII-XV)». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El regne de Mallorca...*, p. 89-100, concretament p. 95-97; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, p. 166-172, 180-181, 230 i 239.
- [78] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane et le Magrib aux XIIIe et XIVe siècles. De la bataille de Las Navas de Tolosa (1212) à l'avènement du sultan mérinide Abou-l-Hasan (1331)*. Presses universitaires de France, Paris 1966, p. 45, 102-104, 108-117, 128-129, 142-153, 278-279, 321-324, 475-513 i 521-524; María Dolores LÓPEZ

- PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 523-572; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. «La circulación de cereales en el Mediterráneo occidental bajomedieval: la producción magrebí». A: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles v-xviii)*. XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1995, p. 169-180; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, p. 71, 180, 183 i 227-228; María Teresa FERRER I MALLOL. «La redempció de captius a la Corona catalano-aragonesa (segle XIV)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 15 (1985), p. 237-297. <<http://hdl.handle.net/10261/24689>>
- [79] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 205; Miguel GUAL CAMARENA. *El primer manual hispánico de mercadería*, p. 101-106, 120 i 161-165.
- [80] Jacqueline GUIRAL. «Les relacions comercials del regne de València amb Berberia al segle XV». A: *València, un mercat medieval*. Ed. a cura d'Antoni Furió. Diputació Provincial de València, València 1985, p. 277-313, concretament p. 281-282, 288, 299-305 i 307-310; David IGUAL LUIS. «Navegación y comercio entre Valencia y el norte de África durante el siglo XV». A: *Relaciones entre el Mediterráneo cristiano...* p. 227-286.
- [81] Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil...», p. 161-162 i 167.
- [82] Roser SALICRÚ I LLUCH. «Mudéjares y cristianos en el comercio con Berbería: quejas sobre favoritismo fiscal y acusaciones de colaboracionismo mudéjar, una reacción cristiana a la defensiva». A: *De mudéjares a moriscos: una conversión forzada. VIII Simposio Internacional de Mudéjarismo. (Teruel, 15-17 de septiembre de 1999)*. Volum I. Instituto de Estudios Turolenses. Terol 2002, p. 283-301, concretament p. 291-297.
- [83] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 327-346; José HINOJOSA MONTALVO. «Las actividades mercantiles de los judíos saguntinos. De Valencia a Granada y Berbería». *Arse. Boletín Anual del Centro Arqueológico Saguntino*, núm. 35 (2001), p. 101-132.
- [84] Christophe PICARD. *L'ocean atlantique musulman. De la conquête arabe à l'époque almohade. Navigation et mise en valeur des côtes d'al-Andalus et du Maghreb occidental (Portugal-Espagne-Maroc)*. PUF, París 1997, p. 165; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA i Coral CUADRADA. «Notes sobre l'eix comercial...», quadre de les p. 44-46.
- [85] Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA i Coral CUADRADA. «Notes sobre l'eix comercial...»; Carme BATLLE i GALLART. «Las relaciones comerciales...»; Arcadi GARCIA I SANZ. «Contractes comercials vigatans...», doc. 8; Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich...*, doc. 4, p. 44; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 49.
- [86] Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 27-29, 39 i 160-163; Álvaro SANTA-MARÍA ARÁNDEZ. *Ejecutoria del reino de Mallorca*. Ajuntament de Palma de Mallorca, Palma de Mallorca 1990, p. 207, 217, 593-598, 600, 602-603, 609-610, 617-620, 628, 632 i 639-640. Cf. també el manual del notari Pere Romeu citat abans.
- [87] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane...*, p. 464, 465, 543 i 544 i quadre de les p. 596-597. Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 62, 87, 165, 168, 170, 176 i 186, ha documentat viatges de mallorquins a les costes atlàntiques del Marroc («la regió de les platges»): vint-i-un en el període 1301-1315, dinou entre 1316 i 1320, vint en el període 1326-1330 i noranta-nou per al període 1343-1349, però posem com a exemple les xifres de J. Sastre, que corresponen tant a la part mediterrània com a l'atlàntica: Jaime SASTRE MOLL. «Las relaciones del Reino de Mallorca con los sultanatos del Norte de África y Sur peninsular». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca...* p. 135-158, concretament p. 146. María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 231-234, 182 i 195-200.
- [88] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 18, 24, 25, 28, 31, 32, 33, 35, 36, 40 i 42; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 23; Carme BATLLE i GALLART i Elisa VARELA RODRÍGUEZ. «Las relaciones comerciales de Barcelona con el Norte de África (siglo XIII)». *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 7 (1988-1989), p. 23-52, concretament p. 25-27; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA i Coral CUADRADA. «Notes sobre l'eix comercial...», especialment p. 40 i p. 44-46; M. Carme COLL FONT. «Aproximació a l'economia...».
- [89] Juan Leonardo SOLER MILLA. «Relaciones comerciales entre Valencia y el Norte de África en la primera mitad del siglo XIV». A: *Miscelánea Medieval Murciana*, núm. XXVII-XXVIII (2003-2004), p. 125-157, concretament p. 131.
- [90] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane...*, quadres de les p. 598-604; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres.
- [91] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 212-223 i 231-234.
- [92] Daniel DURAN I DUELT. «A propòsit d'una expedició comercial de Mallorca a Honein el 1339. El *Qüern de carregar en Malorque per lo viatge de Hone de la nau d'en Arnau Spaher e d'en Romeu d'Olzineles*». *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 65 (2009), p. 31-56.
- [93] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 178-204, esp. p. 182 i 195-200.
- [94] Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich...*, p. 36-37 i doc. 44-46; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 3, 4, 6, 26, 29, 34 i 38; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 5, 6 i 7; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA i Coral CUADRADA. «Notes sobre l'eix comercial...»; André E. SAYOUS. *Els mètodes comercials a la Catalunya medieval*, Barcelona 1975, doc. 15; C. BATLLE I GALLART. «La presència de mercaders catalans al nord d'Àfrica durant el segle XIII». A: *Homenatge a la memòria del Prof. Dr. Emilio*

- Sáez. *Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors*. CSIC. Departament d'Estudis Medievals i Universitat de Barcelona, Barcelona 1989, p. 99-109; Carme BATLLE I GALLART. «Uns mercaders de Barcelona al nord d'Àfrica a mitjan segle XIII». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 10 (1989), p. 145-157, concretament p. 152-155; Carme BATLLE I GALLART i Coral CUADRADA. «Berenguer de Bonastre, un negociante barcelonés en el norte de África (segunda mitad del siglo XIII)». A: *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra Medioevo ed Età Moderna, Studi Storici in memoria di Alberto Boscolo*. Vol. II. *Il Mediterraneo*. Ed. a cura de Luisa D'Arienzo. Deputazione di Storia Patria per la Sardegna i Bulzoni, Roma 1993, p. 129-150; Josep LLADONOSA. *Arnau de Solsona, un mercader lleidatà a Tunis (1218-1297)*. Rafael Dalmau, Barcelona 1967; Georges JEHEL. «Catalans et majorquins à Tunis en 1289». *Quaderns d'Història Econòmica de Catalunya*, núm. xx (1979), p. 125-130.
- [95] ACA, C, reg. 49, f. 56r (1281, març, 30. Tarassona). La carta era adreçada a Cervià Riera, guarda dels ports i les marines. Robert I. BURNS. *Diplomatarium of the crusader kingdom of Valencia the registered charters of its conqueror Jaume I, 1257-1276*. Vol. 4. *Documents 1000-1500. Unifying crusader Valencia, the central years of Jaume the Conqueror (1270-1273)*. Princeton University Press, Princeton-Oxford 2007, doc. 1051 (1270, agost, 23).
- [96] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane*, quadres de les p. 598-604; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, taula 3 de comandes i taules de nòlits; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 212-223 i 231-234.
- [97] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 117.
- [98] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 173-178. El «Libre de conexenses de spícies e de drogues e de avissaments de pessos, canes e messures de diverses terres» fou publicat per Miguel GUAL CAMARENA. *El primer manual hispánico...*; s'ocupa de Tunis a les p. 171-202; Henri BRESCH. *Un monde méditerranéen...*, p. 335-336.
- [99] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 178-204, esp. p. 182 i 195-200.
- [100] Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 150 i 170; Miguel GIL GUASCH. «Fernando el Católico y los consulados catalanes en África». A: *Fernando el Católico. Pensamiento político, política internacional y religiosa*. V Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Institución Fernando el Católico, Saragossa 1956, p. 103-122.
- [101] Arcadi GARCIA I SANZ. «Contractes comercials vigatans...», doc. 4, p. 326 i doc. 9, p. 328.
- [102] ACA, C, reg. 49, f. 91v (1281, [maig, 27]). Maria Teresa FERRER I MALLOL. *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*. CSIC. Institució Milà i Fontanals. Barcelona 1988, p. 73-77.
- [103] Àngels MASIÀ I DE ROS. *Jaume II: Aragón, Granada i Marroc. Aportació documental a l'estudi de les relacions de la Corona d'Aragó amb Granada i Marroc en el regnat de Jaume II*. CSIC, Barcelona 1989, p. 344 i 356-357.
- [104] Carme Maria MARUGAN VALLVÉ. «Un acto de piratería en el puerto de Málaga (1331)». A: *IV Coloquio de Historia Medieval Andaluza. Relaciones exteriores del reino de Granada* (Almería, 1985). Instituto de Estudios Almerienses i Diputación Provincial de Almería, Almería 1988, p. 297-305; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «En torno a la piratería nazarí entre 1330 y 1337». A: *Andalucía entre Oriente y Occidente (1226-1492). Actas del V Coloquio Internacional de Historia Medieval de Andalucía*. Còrdova 1988, p. 431-461; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «Mallorquines y genoveses en Almería durante el primer tercio del siglo XIV: el proceso contra Jaume Manfré (1334)». *Miscel·lània de Textos Medievals*, núm. 4 (1988), p. 104-162; Roser SALICRÚ. «Mallorquins a Granada, granadins a Mallorca. Granada i Mallorca en les rutes mediterrànies i atlàntiques de la baixa edat mitjana». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca...*, p. 115-134; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, p. 177-178.
- [105] Manuel BECERRA. «La Corona de Aragón y Granada a mediados del siglo XIV: el comercio». A: *Història urbana del Pla de Barcelona*. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona (desembre 1985). Ajuntament de Barcelona. Institut Municipal d'Història, Barcelona 1989, p. 298; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 190-191.
- [106] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 218-219 i 232-267; Roser SALICRÚ. «Mallorquins a Granada...», p. 120-123; Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil...», p. 162.
- [107] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 182 i 195-200; José HINOJOSA MONTALVO. «Las relaciones entre los reinos de Valencia y Granada durante la primera mitad del siglo XV». A: *Estudios de Historia de Valencia*. Universitat de València, València 1978, p. 91-160, esp. p. 113; José HINOJOSA MONTALVO. «Las relaciones entre Valencia y Granada durante el siglo XV: balance de una investigación». A: *Estudios sobre Málaga y el Reino de Granada en el V Centenario de la Conquista*. Diputación Provincial de Málaga, Málaga 1987, p. 83-111; José HINOJOSA MONTALVO. «El reino de Valencia, frontera marítima entre Aragón y Granada». A: *La frontera oriental nazarí como sujeto histórico (siglos XIII-XVI)*. Actas del Congreso. Instituto de Estudios Almerienses, Almería 1997, p. 409-433; Manuel BECERRA. «La Corona de Aragón y Granada...», p. 293-301.
- [108] Manuel RUZafa GARCIA. «Las relaciones económicas entre los mudéjares valencianos y el reino de Granada en el siglo XV». A: *IV Coloquio de Historia Medieval Andaluza: Relaciones exteriores del Reino de Granada*. Instituto de Estudios Almerienses, Almería 1988, p. 343-381; Manuel RUZafa GARCIA. «La frontera de Valencia con Granada: la ruta terrestre (1380-1440)». A: *Andalucía entre Oriente y Occidente (1236-1492)*. V Coloquio Internacional de historia medieval de Andalucía. Còr-

- dova 1988, p. 659-672; Manuel RUZAFÀ GARCIA. «Els orígens d'una família de mercaders mudèjars en el segle XV: Çaat Ripoll (1381-1422)». *Afers*, núm. 7 (1988-1989), p. 169-188; Manuel RUZAFÀ GARCIA. «Alí Xupio, señor de la morería de Valencia». A: *L'univers dels prohoms*. Ed. a cura de R. Narbona et alii. Tres i Quatre, València 1995, p. 137-167; Manuel RUZAFÀ GARCIA. «Élites valencianas y minorías sociales: la élite mudéjar y sus actividades (1370-1500)». *Revista de Historia Medieval*, núm. 11 (2000), p. 163-187; Manuel RUZAFÀ GARCIA. «La familia Xupió en la morería de Valencia (1362-1463)». A: *Biografías mudéjares o la experiencia de ser minoría: biografías islámicas en la España cristiana*. Ed. a cura d'Ana Echevarría Arsuaga. CSIC, Madrid 2008, p. 232-290.
- [109] Blanca GARÍ i Roser SALICRÚ. «Las ciudades del triángulo: Granada, Málaga, Almería». A: *En las costas del Mediterráneo occidental...*, p. 171-211; Roser SALICRÚ i LLUCH. «La presència comercial catalano-aragonesa al sultanat de Granada durant el regnat d'Alfons el Magnànim». A: *XVI Congreso di Storia della Corona d'Aragona* (Nàpols, 1997). Vol. II. Papparo, Nàpols 2000, p. 1173-1200 (trad. a l'anglès: Roser SALICRÚ i LLUCH. «The Catalano-Aragonese Commercial Presence in the Sultanate of Granada during the Reign of Alfonso the Magnanimous»). *Journal of Medieval History*, núm. 27 (2001), p. 289-312; Roser SALICRÚ i LLUCH. «Entre Cristiandad e Islam en el Mediterráneo ibérico». A: *Itinerarios Medievales e identidad hispánica*. XXVII Semana de Estudios Medievales (Estella, juliol 2000). Gobierno de Navarra, Pamplona 2001, p. 83-112; Roser SALICRÚ i LLUCH. «Manifestacions i evolució de la rivalitat entre Gènova i la Corona d'Aragó a la Granada del segle XV, un reflex de les transformacions de la penetració mercantil». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 23/24 (2002-2003) (*Homenatge al Prof. J. Ramón Juliá Viñamata*), p. 575-596.
- [110] José HINOJOSA MONTALVO. «Las relaciones entre los reinos de Valencia y Granada...», p. 121-122.
- [111] Damien COULON. «El desarrollo del comercio catalán en el Mediterráneo oriental durante el reinado de Jaime I». A: *Vuitè Centenari del naixement de Jaume I*, vol. II, en curs de publicació.
- [112] Antoni RIERA MELIS. «“Per trobar aromatitzants, per reunir condiments, s'explora el món sencer”. Les espècies orientals a Catalunya al segle XII». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana*. Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2003, p. 359-387.
- [113] Document publicat per Louis MÉRY i F. GUINDON. *Histoire analytique et chronologique des actes et des délibérations du corps et du conseil de la municipalité de Marseille*. Marsella 1846, p. 190-192; Lluís NICOLAU D'OLWER. *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*. Aymà, Barcelona 1974 (3a ed.), p. 21; David JACOBY. «Conrad, Marquis of Montferrat, and the Kingdom of Jerusalem (1187-1192)». A: *Atti del Congresso Internazionale «Dai feudi monferrini e dal Piemonte ai nuovi mondi oltre gli Oceani»* (Alexandria, 1990). Ed. a cura de Laura Balletto. Alexandria 1993, p. 187-238, reeditat a David JACOBY, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*. Variorum, Aldershot 1997, p. 191 i 211-212; Damien COULON. «Los consulados catalanes en Siria (1187-1400)». A: *XVIII Congrès Internacional d'Història de la Corona d'Aragó. La Mediterrània de la Corona d'Aragó*. Ed. a cura de R. Narbona. Vol. I. Universitat de València i Fundació Jaume II el Just, València 2005, p. 179-188.
- [114] Damien COULON. «El desarrollo del comercio catalán...»; Arcadi GARCIA I SANZ i Josep Maria MADURELL I MARIMON. *Societats mercantils medievals a Barcelona*. Fundació Noguera, Barcelona 1986, doc. 3, p. 10-11; Lluís NICOLAU D'OLWER. *L'expansió de Catalunya...*, p. 22.
- [115] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. XXI; Miguel GUAL CAMARENA. *Vocabulario del comercio...*, doc. I.
- [116] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 5, p. 12-13.
- [117] Rafel GINEBRA I MOLINS. *El manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*. Fundació Noguera, Barcelona 1998, doc. 526, p. 246; Arcadi GARCIA I SANZ. «Els Espanyol, una família burgesa vigatana del segle XIII». *Ausa*, núm. LXIV i LXV (1968-1970), p. 165-185, concretament p. 172-173 i 181-182; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 10-11, p. 313-316; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 5 i 19. Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 67-68.
- [118] Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ. «El reino de Mallorca en las rutas mediterráneas en el siglo XIII». A: *Baleares, Antología de temas*. Palma de Mallorca 1975, p. 29; Pau CAUTEURA BENNASSER. «Mundos mediterráneos...», p. 94; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els mallorquins a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals: El regne de Mallorca...*, p. 44. <<http://hdl.handle.net/10261/24286>>
- [119] Lluís NICOLAU D'OLWER. *L'expansió de Catalunya...*, p. 22; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Una família de navegants: els Marquet». A: *El «Llibre del Consell» de la ciutat de Barcelona, segle XIV: les eleccions municipals*. Ed. a cura de Carme Batlle i Gallart, Maria Teresa Ferrer i Mallol, Maria Cinta Mañé i Mas, Josefina Mutgé i Vives, Sebastià Riera i Viader i Manuel Rovira i Solà. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2007, p. 135-267. <<http://hdl.handle.net/10261/25701>>
- [120] Laura BALLETO. *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*. Università di Genova, Gènova 1989, doc. 35 i 41, p. 47 i 57.
- [121] Ernest MARCOS HIERRO. *La Croada catalana: l'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*. L'Esfera dels Llibres, Barcelona 2006, p. 210-213. Els patrons que els portaren eren Rae-

- dor, Berenguer Cuc, Vilar, Guillem Bos, de Barcelona, Costa, Pere Ris, Pascual de Montbrú, Pintor, Mollet i Bertran Saporta, mentre que els vaixells que hi portaren proveïments foren els de Bernat Cantull, Castellví, Bosch, Cayol, Calafat, Blancars, Bernat Maiol, Ermengol, Bonaire i una nau d'amalfitans.
- [122] José Ramón MAGDALENA NOM DE DÉU. *Libro de viajes...*, p. 120 i 121.
- [123] Pau CATEURA BENNÀSSER. «Mundos mediterráneos...», p. 94; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els mallorquins a la Mediterrània oriental...», p. 44; Faustino D. GAZULLA. *Jaime I y los estados musulmanes*. Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona. Barcelona 1919, p. 70, n. 148; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos mediterráneos (siglos XII-XV)». A: *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*. Ed. a cura d'Àngel Sesma Muñoz. Gobierno de Aragón. Departamento de Educación, Cultura y Deporte, Saragossa 2009, p. 286; Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE. «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. II. Barcelona 1913, doc. 67 i 74.
- [124] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 26; Damien COULON. «El desarrollo del comercio catalán...». ACA, C, reg. 19, f. 162v (1374, agost, 19). Cit. a Andrés GIMÉNEZ SOLER. «El comercio en tierra de infieles durante la Edad Media». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. v (1909-1910), p. 194.
- [125] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 30; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 41.
- [126] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 53; Ludwig KLÜPFEL. *Die äussere Politik Alfonsos III von Aragonien*. Berlin-Leipzig 1911-1912, p. 114-115; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 17, 18 i 20-22; Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, p. 87-97; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 290-291.
- [127] Àngels MASIÀ DE ROS. *La Corona de Aragón y los estados del Norte de África*. Instituto de Estudios Mediterráneos, Barcelona 1951, p. 135-142; Josep TRENCHS ÒDENA. «De Alexandrinis (El comercio prohibido con los musulmanes y el papado de Aviñón durante la primera mitad del siglo XIV)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980), p. 237-320; Catherine OTTEN-FROUX. «Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient». A: *Els catalans a la Mediterrània Oriental...*, p. 129-153, concretament p. 137; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els mallorquins a la Mediterrània oriental...», p. 44-46; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados...», p. 291-292.
- [128] Catherine OTTEN-FROUX. «Chypre...», p. 137-138; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Incidència del cors en les relacions amb l'Orient (segles XIII-XV)». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...* p. 259-307, concretament p. 264. <<http://hdl.handle.net/10261/24060>>
- [129] Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, p. 27-28, 89, 98, 102-106, 120, 122, 170-171, 301, 337 i 359-383.
- [130] Federigo MELIS. «Nota sul movimento del porto di Beirut secondo la documentazione fiorentina intorno al 1400». A: Federigo MELIS. *I trasporti e le comunicazioni nel Medioevo*. Ed. a cura de Luciana Frangioni. Le Monnier, Florència 1984, p. 77-79 (publicat abans, en francès, a Michel MOLLAT (ed.). *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien*. Actes du VIIIe Colloque international d'histoire maritime (Beirut, 1966). SEVPEN, Paris 1970, p. 371-374); Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 298; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 608-615, 622-623, 628-631 i 634-635.
- [131] Elihayu ASHTOR. «Catalan cloth in the late medieval Mediterranean markets». *Journal of European Economic History*, núm. 17 (1988); Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*; Damien COULON. «Quelques observations sur le négoce de Barcelone avec l'Égypte et la Syrie a partir du commerce d'un article secondaire: le miel (1330-1430 environ)». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. xvii (1999), p. 25-36; Damien COULON. «Comerç i navegació occidentals cap al Llevant mediterrani (segles XIII-XV)». A: *Mediterraneum. L'esplendor de la Mediterrània medieval*, s. XIII-XV. Institut Europeu de la Mediterrània i Lunwerg editores, Barcelona 2004, p. 488. Cf. també Claude CARRÈRE. «Barcelone et le commerce de l'Orient à la fin du Moyen Âge». A: Michel MOLLAT (ed.), *Sociétés et compagnies de commerce...*, p. 365-368.
- [132] Pau CATEURA BENNÀSSER. «Mundos mediterráneos...», p. 85-101; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els mallorquins a la Mediterrània oriental...»; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Les dissensions pel govern de Mallorca (1401-1404). Una intervenció pacificadora de Barcelona». *Randa*, núm. 65 (2010) (*Miscel·lània Gabriel Llompart*, vol. 5), p. 73-94, concretament p. 86-89. <<http://hdl.handle.net/10261/33392>>
- [133] Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 308; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Incidència del cors...», p. 278; Paulino IRADIEL. «En el Mediterráneo occidental...», p. 68. Hi ha constància de la tornada d'aquesta galera: Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 300. Dóna informacions sobre el tràfic de València amb el Llevant: Àngela ORLANDIS. *Mercaders i diners: la correspondència datiniana entre València i Mallorca (1395-1398)*. Universitat de València, València 2008, p. 185, 197-198, 200-201 i 205-206.
- [134] Enrique CRUSELLES GÓMEZ. *Los mercaderes de Valencia...*, p. 25.
- [135] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)». A: *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna...*, p. 325-355. <<http://hdl.handle.net/10261/23536>>; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Transportistas y corsarios vascos en el

- Mediterráneo medieval. Las aventuras orientales de Pedro de Larraondo (1406-1409)». *Itsas Memoria. Revista de Estudios Marítimos del País Vasco* (Untzi Museoa-Museo de San Sebastián), núm. 2 (1998), p. 509-524. <<http://hdl.handle.net/10261/21696>> També: Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Pedro de Larraondo, un corsario vizcaíno en el Mediterráneo oriental (1405-1411)». A: *Corsarios castellanos y vascos en el Mediterráneo medieval*. CSIC. Institución Milá y Fontanals, Barcelona 2000, p. 243-331; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Incidència del cors...», p. 294-300. Cf. també: Laura BALLETO. «Chio dei Genovesi tra rivolta maonese, corsari catalani ed attachi veneziani». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 481-486.
- [136] Pierre-Herman DOPP. «Les relations egypto-catalanes et les corsaires au commencement du quinzième siècle». Extret del *Bulletin of the Faculty of Arts Fouad I University*, núm. XI (1949); Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, p. 54-62; Damien COULON. «Un tournant dans les relations catalano-aragonaises avec la Méditerranée orientale: la nouvelle politique d'Alphonse le Magnanime (1416-1442 environ)». A: *La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo. Atti del XVI Congresso Corona d'Aragona* (Nàpols, 1997). Vol. II. Paparo, Nàpols 2000, p. 1055-1079.
- [137] Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, p. 9 i 54-59; Damien COULON. «Un tournant dans les relations catalano-aragonaises...», p. 1058-1059 i 1061-1063; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 304.
- [138] Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, p. 9 i 54-59; Damien COULON. «Un tournant dans les relations catalano-aragonaises...», p. 1058-1059 i 1061-1064, que alerta de la poca fiabilitat de les informacions proporcionades pel dret de Drassanes, que conté repeticions, i que fou usat tant per Claude Carrère com per Del Treppo: la freqüència dels viatges segur que no fou tan alta com apareix a les llistes d'aquests dos autors; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 304-305; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 349-358; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 612-633. A la Mediterrània oriental, Alfons el Magnànim s'apoderà d'una petita illa prop de Rodes, Castellroig, des d'on portà a terme campanyes de cors. Daniel DURAN I DUELT. *Kastellórizo, una isla griega bajo dominio de Alfonso el Magnánimo (1450-1458)*. Colección documental. CSIC. Institución Milá y Fontanals, Barcelona 2003.
- [139] Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya después de la guerra civil...*, p. 171; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 636-637; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 306.
- [140] Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil...», p. 162 i 167; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 305.
- [141] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 11, 16, 44-45, 47-48, 51 i 69; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Sobre els orígens del Consolat de Mar de Barcelona el 1279 i sobre els cònsols d'ultramar a bord de vaixells. Un exemple de 1281». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 23 (1993), p. 141-150. <<http://hdl.handle.net/10261/24691>> Ja havia esmentat aquest nomenament a Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis marítims...*, vol. II, p. 322, nota. Cf. també sobre el mateix nomenament: Stephen BENSCH. «Early Catalan Contacts with Byzantium». A: *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages. Studies in honour of R. I. Burns*, S. J. Ed. a cura de Paul E. Chevedden, Donald J. Kagay i Paul G. Padilla. Vol. I. Brill, Leiden-Nova York-Colònia 1995-1996, p. 56-158. Bensch interpreta que era cònsol permanent, però no era així.
- [142] Daniel DURAN I DUELT. «Evidències documentals de la participació ceriverina en el comerç amb Romania a les darreries del segle XIII». *Miscel·lània Ceriverina*, núm. 15 (2002), p. 31-38; Michel BALARD. *Gènes et l'Outre-mer*. Vol. I. *Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289-1290*. Mouton, París 1973, doc. 333; Daniel DURAN I DUELT. «Els catalans i els mallorquins a la mar Negra i a Tartària». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...* Ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2003, p. 191-220, concretament p. 193. També un altre català apareix a Caffa el mateix any com a testimoni.
- [143] Cf. la concessió de l'emperador a Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 45, p. 69; Daniel DURAN I DUELT. «Els mallorquins a la Romania (segles XIII-XVI)». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca...*, p. 241-255, concretament, p. 243.
- [144] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1947. Reedició a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2001, doc. 115; Ernest MARCOS. «Els catalans i l'imperi bizantí». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, p. 17-78, concretament p. 61; Daniel DURAN I DUELT. *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romania, 1341-1342. Estudi i edició*. CSIC. Institución Milá i Fontanals, Barcelona 2002.
- [145] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, p. 348-349; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 608-613; Daniel DURAN I DUELT. «Tension et équilibre dans les petites communautés d'occidentaux à Constantinople: L'exemple des Catalans au xve siècle». A: *Migrations et diaspores méditerranéennes (xr^e-xvr^e siècles)*. Actes du Colloque de Conques (octubre 1999). Publications de la Sorbonne, París 2002, p. 97-103; Daniel DURAN I DUELT. «Els catalans i els mallorquins...»; Daniel DURAN I DUELT. «El comercio entre España y Bizancio en los siglos XIII al XV». A: *Bizancio y la Península Ibérica. De la antigüedad tardía a la Edad Moderna*. Ed. a cura d'Inmaculada Pérez Martín i Pedro Bádenas de la Peña. CSIC, Madrid 2004, p. 323-347.
- [146] Daniel DURAN I DUELT. «Els mallorquins a la Romania...», p. 241, 243-245 i 249; Manuel J. PELÁEZ. *Catalu-*

- nya després de la guerra civil...*, p. 162; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...», p. 302 i 319-320. Cf. assegurances per a Constantinoble, del 1496, a AHPB, Pere Triter, Llibre 6 d'assegurances, f. 90r i f. 127v-128r.
- [147] Catherine OTTEN-FROUX. «Chypre...», p. 131-135; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 99; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 52; Josep Maria MADURELL I MARIMON. «Contabilidad de una compañía mercantil trescentista...»; Josep PLANA I BORRÀS. «The accounts of Joan Benet's trading venture from Barcelona to Famagusta: 1343». *Epeteris* (Nicòsia), núm. XIX (1992), p. 105-168; Víctor HURTADO. *Llibre de deutes, trameses i rebudes de Jaume de Mitjavila i companyia (1345-1378)*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2005. Cf. també Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados...», p. 293; Anthony LUTTRELL. «Notes on Cyprus and Aragón: 1306-1386». *Epeteris tou Kentrou Epistemonikon Ereunon (EKEE)* (Nicòsia), núm. 18 (1991), p. 129-136; Laura BALLETO. «Presenze catalane nell'isola di Cipro al tempo di Giacomo d'Aragona». *Medioevo. Saggi e Rassegne* (Càller), núm. 20 (1995), p. 39-59.
- [148] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, p. 124-133; Anthony LUTTRELL. «Aragoneses y catalanes en Rodas: 1350-1430». A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. II. Barcelona 1962, p. 383-390; Chryssa MALTEZOU. «Attività catalana in Creta veneziana (XIV sec.)». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, p. 113-127; Michel BALARD. «Les Catalans dans l'Outre-Mer génois aux XIIIe-XIVe siècles». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, p. 103-111; Laura BALLETO. «Fra Genovesi e Catalani nel Vicino Oriente nel secolo XV». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, p. 167-190; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Incidència del cors a les relacions amb Orient». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, p. 259-307; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 618-637; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 302-305; Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil a Mallorca...», p. 162 i 167; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 161 i 171.
- [149] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 11, 16, 44-45, 47-48, 51 i 69; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 124; Daniel DURAN I DUELT. *Manual del viatge...*; Daniel DURAN I DUELT. «Els catalans i els mallorquins...»; Daniel DURAN I DUELT. «Els mallorquins a la Romania...», p. 245-248.
- [150] Álvaro SANTAMARÍA. «La reconquista de las vías marítimas». A: *La Península Ibérica y el Mediterráneo Centro-Occidental (siglos XII-XV)*. *Actas del I Congreso Internacional de Historia Mediterránea*. (1973). *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980), p. 41-139, concretament p. 63-76; Marco TANGHERONI. *Commercio e navigazione nel Medioevo*. Laterza, Roma-Bari 1996, p. 397 i 405.
- [151] Claude CARRÈRE. «La draperie en Catalogne et en Aragón au XVe siècle». A: *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana nei secoli XII-XVIII*. Florència 1976, p. 475-509; Ramon FERRER NAVARRO. *La exportación valenciana en el siglo XIV*. Saragossa 1977; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «La ruptura comercial amb Castella i les seves repercussions a València (1403-1409)». A: *I Congreso de Historia del País Valenciano* (València, 1971). Vol. II. València 1981, p. 671-682. <<http://hdl.handle.net/10261/24618>>; José Ángel SESMA MUÑOZ. *Transformación social y revolución comercial en Aragón durante la Baja Edad Media*. Fundación Juan March, Madrid 1982; José Ángel SESMA MUÑOZ. «Del Cantábrico al Mediterráneo: la vía fluvial del Ebro». A: *XXVII Semana de Estudios Medievales* (Estella, 2000). *Itinerarios medievales e identidad hispánica*. Pamplona 2000, p. 189-220; María del Carmen GARCÍA HERRERO. «La aduana de Calatayud en el comercio entre Castilla y Aragón a mediados del siglo XV». *En la España medieval*, núm. IV (1984), p. 363-390; Máximo DIAGO HERNANDO. «El comercio de tejidos a través de la frontera terrestre entre las coronas de Castilla y Aragón en el siglo XIV». *Studia Historica. Historia Medieval*, núm. 15 (1997), p. 171-207; Máximo DIAGO HERNANDO. «Relaciones comerciales entre los reinos de Aragón y Navarra durante el siglo XIV». *Príncipe de Viana*, núm. XIX-215 (1998), p. 651-687; Máximo DIAGO HERNANDO. «Desarrollo de las ciudades aragonesas fronterizas con Castilla como centros mercantiles durante el siglo XIV: Tarazona, Calatayud y Daroca». *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 74 (1999), p. 211-246; Máximo DIAGO HERNANDO. «La quema. Trayectoria histórica de un impuesto sobre los flujos comerciales entre las Corona de Castilla y Aragón (siglos XIV y XV)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30/1 (2000), p. 91-156; Máximo DIAGO HERNANDO. «Introducción al estudio del comercio entre las coronas de Aragón y Castilla durante el siglo XIV: las mercancías objeto de intercambio». *En la España Medieval*, núm. 24 (2001), p. 47-101.
- [152] Máximo DIAGO HERNANDO. «El comercio de tejidos...», p. 191-194 i 206-207; Miguel GUAL CAMARENA. «Para un mapa de la industria textil...», p. 141; Máximo DIAGO HERNANDO. «Introducción al estudio del comercio...», p. 52-53.
- [153] Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 31 i 34-37, p. 46-48 i 52-56; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 56, 62, 163-164, 201-202 i 204; Josefina MUTGÉ I VIVES. «Projecció de Barcelona en l'àmbit peninsular: notícies sobre el consolat de catalans a Sevilla, 1282-1327». A: *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*. Ed. a cura de Joan Roca i Albert. Institut Municipal d'Història i Edicions Proa, Barcelona 1997, p. 29-38; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres.
- [154] Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 63, 209, 217-220, 232 i 248. Cf.

- també Antonio COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ. *Sevilla en la Baja Edad Media: la ciudad y sus hombres*. Sevilla 1977; Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ i Juan Manuel BELLO LEÓN. «El puerto de Sevilla en la Baja Edad Media (siglos XIII-XV)». A: *En las costas del Mediterráneo occidental...*, p. 221-236; Enrique OTTE. *Sevilla y sus mercaderes a fines de la Edad Media*. Sevilla 1996.
- [155] Máximo DIAGO HERNANDO. «Relaciones comerciales de la Corona de Aragón con la Andalucía atlántica durante el siglo XIV y primera mitad del XV». *Historia. Instituciones. Documentos*, núm. 27 (2000), p. 19-54; Juan Manuel BELLO LEÓN. «El reino de Sevilla en el comercio exterior castellano (siglos XIV-XV)». A: *Castilla y Europa. Comercio y mercaderes en los siglos XIV, XV y XVI*. Ed. a cura d'Hilario Casado Alonso. Diputación Provincial de Burgos, Burgos 1995, p. 78; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 232, 235, 247 i 249-250; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...»; José HINOJOSA MONTALVO. «Las relaciones comerciales entre Valencia y Andalucía durante el siglo XV». A: *II Coloquio Internacional de Historia Medieval de Andalucía*. Sevilla 1982, p. 249-267; José HINOJOSA MONTALVO. «Alicante: polo de crecimiento en el tránsito de los siglos XV al XVI». A: *1490: en el umbral de la Modernidad*. Consell Valencià de Cultura, València 1994, p. 71-108; José HINOJOSA MONTALVO. «La bahía gaditana y Valencia. Áreas de convergencia mercantil a fines de la Edad Media». A: *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico. Siglos XIII-XV* (Cádiz, 2003). Diputación de Cádiz. Servicio de Publicaciones i Sociedad Española de Estudios Medievales, Cádiz-Sevilla 2006, p. 774-789; Enrique OTTE. «Sevilla y Valencia a fines de la Edad Media». A: *Lluís de Santàngel i el seu temps*. València 1992, p. 283-298.
- [156] Marina MITJÀ. «Abandó de les Illes Canàries per Joan I d'Aragó». *Anuario de Estudios Atlánticos*, núm. 8 (1962), p. 325-353; Francisco SEVILLANO COLOM. «Los viajes medievales desde Mallorca a Canarias». *Anuario de Estudios Atlánticos*, núm. 18 (1972), p. 27-56, on hom trobarà la bibliografia anterior; Gabriel LLOMPART MORAGUES. «Notas sueltas sobre viajes y viajeros mallorquines a Canarias (siglo XIV)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30 (1984), p. 383-391.
- [157] Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 205 i 242; Elisa FERREIRA PRIEGUE. *Galicia en el comercio marítimo medieval*. Fundación Pedro Barrié de la Maza i Universidad de Santiago de Compostela, la Corunya 1980; Roser SALICRÚ I LLUCH. *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons els comptes de la lleuda de Mediona (febrer de 1434)*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1995, p. 29-100, esp. p. 46-70; Roser SALICRÚ I LLUCH. «En torno al comercio de pescado atlántico ibérico en el mediterráneo catalanoaragonés del siglo XV». A: *La pesca en la Edad Media*. Santiago de Compostela 2009, p. 167-180, esp. p. 167-172; Roser SALICRÚ I LLUCH. *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*. CSIC. Ins-
- titució Milà i Fontanals, Barcelona 1999, doc. 334, p. 402-403; Máximo DIAGO HERNANDO. «Relaciones comerciales de la Corona de Aragón...», p. 44 i 51.
- [158] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...»; Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil a Mallorca...», p. 162; José HINOJOSA MONTALVO. «De Valencia a Portugal y Flandes. Relaciones durante la Baja Edad Media». *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 1 (1982), p. 149-168; José HINOJOSA MONTALVO. «Las rutas del Atlántico y del Mar del Norte». A: *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*. Ed. a cura d'Ángel Sesma Muñoz. Gobierno de Aragón. Departamento de Educación, Cultura y Deporte, Saragossa 2009, p. 319-320; David IGUAL LUIS. «El tráfico de pescado en la España meridional y su proyección hacia Italia durante el siglo XV». A: *La pesca nel Lazio. Storia, economia problemi regionali a confronto*. Nàpols 2007, p. 277-310; Roser SALICRÚ I LLUCH. «Los cueros bovinos en el Mediterráneo del siglo XV. Retroceso del mercado magrebí y auge de los mercados ibéricos». A: *Mil años de trabajo del cuero. Actas del II Simposium de Historia de las Técnicas* (1999). Ed. a cura de Ricardo Córdoba de la Llave. Córdoba 2003.
- [159] Josep Maria MADURELL I MARIMON. «Los seguros marítimos y el comercio con las islas de la Madera y Canarias (1495-1506). Documentos para su historia». *Anuario de Estudios Atlánticos*, núm. 5 (1959), p. 485-567; Josep Maria MADURELL I MARIMON. «El antiguo comercio con las islas Canarias y las Indias de Nueva España o del mar Océano (1498-1638). Más documentos para su historia». *Anuario de Estudios Atlánticos*, núm. 7 (1961), p. 71-130; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...»; Eduardo AZNAR VALLEJO. «Las relaciones comerciales entre Andalucía y Canarias a finales del siglo XV y comienzos del XVI». A: *Actas del II Coloquio de Historia medieval andaluza. Comercio y Hacienda*. Sevilla 1982, p. 274; Eduardo AZNAR VALLEJO. «Cádiz y su región en la expansión atlántica». *Estudios de Historia y Arqueología Medieval*, núm. x (1994), p. 23; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...», p. 323 i 325-326; David IGUAL LLUÍS. «Sucre i comerç internacional al voltant del 1500». A: *Sucre i Borja. La canyamel dels Ducs*. Gandia 2009, p. 89.
- [160] Víctor HURTADO. *Llibre de deutes, trameses...*, f. 13r, 26v i 102v; Francisco SEVILLANO COLOM. «De Venecia a Flandes (vía Mallorca y Portugal, siglo XIV)». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. xxxiii (1968), p. 29-30 de l'extret; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 111, 235, 244 i 250-253; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Rodrigo Díez, caballero y corsario. Capturas en los mares portugueses (1395-1396)». A: *Os reinos ibéricos na Idade Media. Livro de Homenagem ao Professor Doutor Humberto Carlos Baquero Moreno*. Ed. a cura de Luis Aldão da Fonseca, Luís Carlos Amaral i Maria Fernanda Ferreira Santos. Porto 2003, p. 1141-1146. <<http://hdl.handle.net/10261/26555>>; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Incidentes piráticos entre cata-

- lanes y portuguesas a fines del siglo XIV y comienzos del XV». A: *Estudos em Homenagem ao Professor Doutor José Marques*. Faculdade de Letras da Universidade do Porto, Lisboa 2006, p. 109-123. <<http://hdl.handle.net/10261/23801>>
- [161] Claude CARRÈRE. *Barcelona...* vol. I, p. 283-284, 334-337 i 388, i vol. II, p. 35-36; Jacqueline GUIRAL-HADZIOSSIF. *Valencia, puerto mediterráneo...*, p. 412 i 535; Maria José LAGOS TRINDADE. «Marchands étrangers de la Méditerranée au Portugal pendant le Moyen Âge». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980), p. 346-348; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Productes del comerç catalano-portuguès, segons una reclamació per pirateria (1408)». *Miscel·lània de Textos Medievales*, núm. 6 (1992), p. 137-163, concretament p. 141-143. <<http://hdl.handle.net/10261/23533>>; Coral CUADRADA i María Dolores LÓPEZ. «Comercio atlántico y operadores económicos castellanos en el Mediterráneo: Mallorca en la Baja Edad Media». A: *Castilla y Europa. Comercio y mercaderes en los siglos XIV, XV y XVI*. Ed. a cura d'Hilario Casado Alonso. Diputación Provincial de Burgos, Burgos 1995, p. 115-149, concretament p. 131; José HINOJOSA MONTALVO. «Las rutas del Atlántico...», p. 322-327.
- [162] David ABULAFIA. «Les relacions comercials i polítiques entre el regne de Mallorca [i Anglaterra, segons fonts documentals angleses]». A: *XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. El regne privatiu de Mallorca i la Mediterrània* (Mallorca, 1987). Vol. III. Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca 1990, p. 69-79; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 41, 49, 55-56, 65, 66, 73, 202, 205, 207, 220, 222, 228, 234, 235, 236-237 i 244-246.
- [163] Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 118; José HINOJOSA MONTALVO. «Las rutas del Atlántico...», p. 242; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 58 i 60; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 147; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...», p. 318-321; José HINOJOSA MONTALVO. «Intercambios y relaciones entre Valencia y las ciudades marítimas del norte europeo». A: *Poder y sociedad en la Baja Edad Media hispánica. Estudios en homenaje al profesor Luis Vicente Díaz Martín*. Ed. a cura de Carlos Reglero de la Fuente. Universidad de Valladolid, Valladolid 2002, p. 993-1005, concretament p. 997.
- [164] Federigo MELIS. *Documenti per la storia economica dei secoli XIII-XVI*. Istituto Internazionale di Storia Economica F. Datini. L. S. Olschki, Florència 1972, p. 16; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, p. 108; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 113; Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...* p. 17-19.
- [165] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, p. 173-174; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, p. 50; Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 20; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 211, 213-215, 220-221 i 225-226.
- [166] Joan VICH SALOM i Joan MUNTANER BUJOSA. *Documenta regni Maioricarum. Colección de documentos inéditos para la historia del antiguo reino de Mallorca (1229 a 1349)*. Palma de Mallorca 1945, doc. 144; Cristóbal TORRES DELGADO. «El Mediterráneo nazarí. Diplomacia y piratería. Siglos XIII-XIV». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980) (*Actas del I Congreso Internacional de Historia Mediterránea*, Palma de Mallorca, 1979), p. 227-235, quadre II; Carme Maria MARUGAN VALLVÉ. «Un acto de piratería...», p. 297-305; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «En torno a la piratería nazarí...», p. 434, 436-437, 439 i 443-445 i doc. 3-5 i 13; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 663-665 i 667-669.
- [167] Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadre de comandes; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 237-239 i 243.
- [168] *El Llibre del consolat dels mercaders catalans en Bruges (1330-1537)* fou publicat per Antonio PAZ Y MELIÀ. *Serie de los más importantes documentos del Archivo y Biblioteca del Excmo. Sr. Duque e Medinaceli*. Segona sèrie. Madrid 1922; Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 21 i 29-30; Pablo DESPORTES BIELSA. «El consulado catalán de Brujas (1330-1488)». *Aragón en la Edad Media*, núm. XIV-XV (1999) (*Homenaje a la Profesora Carmen Orcastequi Gros*), p. 341-355; André VANDERWALLE. «Brujas, centro del comercio internacional y sede de la nación Aragón-Cataluña en la Baja Edad Media». A: *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes. La Europa de las ciudades*. Ed. a cura d'Eduard Mira i An Delva. Exposició. L'Almodí, Museu de la Ciutat. Generalitat Valenciana i Fundació Jaume II el Just, València 2007, p. 291-301; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 226.
- [169] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 50, nota 50; Josep Maria MADURELL I MARIMON. «Contabilidad de una compañía mercantil trescentista...», p. 508-525; Víctor HURTADO. *Llibre de deutes...*, f. 27r; Víctor HURTADO. *Els Mitjavila. Una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2007, p. 167-170. Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 22-26.
- [170] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 50, n. 49; Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 23-24; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 216, p. 323-324; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Los vascos en el Mediterráneo medieval. Los primeros tiempos». *Itsas Memoria. Revista de Estudios Marítimos del País Vasco*, núm. 4 (2003), p. 119. <<http://hdl.handle.net/10261/21653>>; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Corso y piratería entre Mediterráneo y Atlántico en la Baja Edad Media». A: *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico...*, p. 255-322, concretament p. 290-291. <<http://hdl.handle.net/10261/23799>>; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, vol. II, doc. 73-75.

- [171] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc 236; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 283, 305, 307 i 314-315 i vol. II, p. 50-54, 60-61 i n. 99; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 92-94; Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 24-26, 28, 33-34, 38-39, 48, 87, 90, 92, 94, 96-99 i 184; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 88, p. 417-419 i doc. 109, p. 449-450; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Transportistas y corsarios vascos...», p. 511 i 513-514; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Los vascos en el Mediterráneo medieval...», p. 120-121; Elisa FERREIRA PRIEGUE. *Galicia en el comercio...*, p. 491; Coral CUADRADA i María Dolores LÓPEZ. «Comercio atlántico...», p. 115-154, nota 84; Giampiero NIGRO. *Mercanti in Maiorca. Il Carteggio datiniano dall'isola (1387-1396)*. Vol. II*. *Documenti*. Le Monnier, Florència 2003, doc. 261, p. 621-627.
- [172] José HINOJOSA MONTALVO. «Intercambios y relaciones...», p. 998; Giampiero NIGRO. *Mercanti in Maiorca...*, doc. 3, p. 13-15.
- [173] ACA, C, reg. 2287, f. 32v-33r (1401, maig, 2. Barcelona), reg. 2174, f. 181r-182v (1403, maig, 15. Montcada), reg. 2176, f. 67r (1404, març, 3. València), f. 67v i 143v i reg. 2179, f. 143v (1405, febrer, 15. Barcelona). Cit. a Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els corsaris castellans i la campanya de Pero Niño al Mediterrani. Documents sobre *El Victorial*». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 5 (1968), p. 265-313, concretament p. 280, reeditat a Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Corsarios castellanos y vascos en el Mediterráneo medieval*. Barcelona, CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2000, p. 29. Cf. també Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Transportistas y corsarios vascos...», p. 513. ACA, C, reg. 2181, f. 140r-v (1406, juny, 2. València); Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 96.
- [174] Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 29-33.
- [175] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 54-56; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 94.
- [176] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Los vascos en el Mediterráneo medieval...», p. 118-119.
- [177] Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 95-99, 119-132; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, p. 946 i següents; Constantino MARINESCO. «Les affaires commerciales en Flandre d'Alphonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)». *Revue Historique*, núm. CCXXI (1959), p. 33-48; André VANDEWALLE. «Brujas, centro del comercio internacional y sede de la nación Aragón-Cataluña en la Baja Edad Media». A: *A la búsqueda del Toisón de Oro...*, p. 291-301, concretament p. 299-300.
- [178] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...», p. 314, 315, 317, 302-303 i 316-326.
- [179] José HINOJOSA MONTALVO. «Las rutas del Atlántico...», p. 333 i 338; José HINOJOSA MONTALVO. «De Valencia a Portugal y Flandes...», p. 149-168; José HINOJOSA MONTALVO. «Alicante: polo de crecimiento...», p. 71-108; José HINOJOSA MONTALVO. «Apertura y comprensión del Mediterráneo meridional peninsular al espacio europeo». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 105-130; José HINOJOSA MONTALVO. «Valencia, centro mercantil mediterráneo. Siglos XIII al XV». A: *Fiere e mercati nella integrazione delle economie europee. Sec. XII-XVIII. XXXII Settimana di Studi, Istituto Internazionale di Storia economica F. Datini, Prato* (Prato, maig 2000). Le Monnier, Florència 2001, p. 597-607; José HINOJOSA MONTALVO. «Intercambios y relaciones...», p. 998-1003; José HINOJOSA MONTALVO. «Los intercambios mercantiles entre Valencia y Brujas». A: *A la búsqueda del Toisón de Oro...*, p. 303-313; José HINOJOSA MONTALVO. *De Valencia a Flandes. La nave della frutta*. Generalitat Valenciana i Fundació Jaume II el Just, València 2007.
- [180] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, p. 56-57 i 59-61; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 120 i 128; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 232, 234; Jaume COLL CONESA. «El comercio de la cerámica valenciana en Flandes y el Atlántico norte». A: *A la búsqueda del Toisón de Oro...*, p. 315-325.
- [181] Federigo MELIS. «L'area catalano-aragonesa nel sistema economico del Mediterraneo occidentale». A: *La Corona d'Aragona e il Mediterraneo: aspetti e problemi comuni di Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)*. IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Nàpols, 1973). Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols 1978, p. 191-209, concretament p. 201-204.

NOTA BIOGRÀFICA

Maria Teresa Ferrer ha estat professora d'investigació del CSIC a la Institució Milà i Fontanals de Barcelona i directora de la revista *Anuario de Estudios Medievales* fins al 2010; és membre emèrita de l'Institut d'Estudis Catalans. Ha estudiat el segle XIV a la Corona catalanoaragonesa: el comerç, el cors i la pirateria, però també les relacions polítiques internacionals, i dirigeix un projecte a l'IEC per a la publicació i estudi dels tractats internacionals de Catalunya i després de la Corona d'Aragó. També s'ha ocupat de la defensa i organització de les terres valencianes frontereres amb l'Islam i de la minoria islàmica de la Corona catalanoaragonesa. Ha estudiat igualment algunes institucions, com la Generalitat.